

KAROLINUM

**HISTORIK
V POHYBU
JAN KŘEN**

Historik v pohybu

Jan Křen

Sestavili a úvodem opatřili Jiří Pešek a Jiří Vykoukal
K vydání připravili Francis Raška a Tomáš Renner

Recenzovali: prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc.
PhDr. Pavel Seifter

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
www.karolinum.cz
Redakce Richard Straberger
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
První vydání v tomto souboru

© Univerzita Karlova, 2013
Text © Jan Křen, 2013
Preface © Jiří Pešek, Jiří Vykoukal, 2013
Editors © Francis Raška, Tomáš Renner, 2013

Kniha vyšla s přispěním výzkumného záměru MSM 0021620841,
Rozvoj české společnosti v EU: výzvy a rizika.

ISBN 978-80-246-2100-5
ISBN 978-80-246-2695-6 (online : pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2017

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

7 Úvod: klasik v pohybu

11 I. HISTORICKÉ PROMĚNY ČEŠSTVÍ

- 13 Historické proměny češství
- 69 Diskuse o střední Evropě – historicky nahlížená
- 81 Palackého představy o střední Evropě (1848–1849)
- 99 Střední Evropa nahlížená z Čech
- 108 Nacionalismus, či patriotismus?
- 116 Česká a německá historická paměť – včerejšek a dnešek
- 129 Česká otázka v německé a rakouské politice do roku 1918
- 150 Alternativy nacionalismu (česká „pozitivní“ politika a její obdoby ve střední a východní Evropě)
- 185 Češi a Němci na přelomu století. Pokus o historickou bilanci
- 230 Beneš – problém politického vůdcovství (1939–1940)
- 250 Hodža – slovenská otázka v zahraničním odboji
- 271 Rok 1945 – mezník, a jaký?

285 II. BÍLÁ MÍSTA V NAŠICH DĚJINÁCH

- 287 Bílá místa v našich dějinách?
- 341 Bílých míst je stále dost, ale jsou jiná než před deseti lety
- 345 Interpretace národních, středoevropských a evropských dějin
- 372 O historických pojmech, zvládání minulosti a evropských dějinách. Tři diskusní poznámky
- 387 Prezidenti a historici
- 392 Odsun, vyhnání, či etnická čistka? Na příkladu jedné knihy
- 402 Česko-německá mezivládní komise – bilance a výhledy

409 Bibliografie otištěných textů

411 Autorovo post scriptum

413 O autorovi

417 Jmenný rejstřík

Jan Křen je uznávaný osmdesátiletý klasik našeho oboru. Je to však klasik neustále velmi pohyblivý: nedávno při setkání několika přátel s prof. Křenem u skleničky a nad problémy dějepisectví dala se jedna z dam do fotografování. Fotografuje dobře, atmosféra byla výtečná, diskuse živá a světlo ucházející – nebylo tedy nutno rušit přítomné bleskem. Ukázalo se poté ovšem, že snímky většiny společnosti jsou nejen hezké a zajímavé, ale dokonce i ostré – jen snímky Jana Křena byly většinou (přinejmenším částečně) rozmazané: je neustále v pohybu. A jestliže chvíli klidně posedí, alespoň přitom živě gestikuluje.

Ten pohyb je ale podstatou celé jeho osobnosti: Velká část starších pánů píše, ale už nečte: „... aby si nezkazili styl,“ říkával k tomu s ironií pro něj typickou Jan Havránek. Křen čte. Čte neskutečně mnoho a v řadě jazyků, čte odporně rychle a nepříjemně přesně si z přečteného pamatuje to podstatné. Od českých a československých dějin 30. a 40. let, jimiž se obíral v době své kritické reformněsocialistické mladosti, přešel coby čerpař u Vodních zdrojů a disidentský historik k česko-německé problematice 19. a 20. století, aby v době polistopadové rozšířil svůj obzor nejprve na střední a východní Evropu a po přelomu tisíciletí na celý svět.

Ohromná věcná kompetence pojí se u něj se zájmem o proměny metod dějepisné práce a samozřejmě i s kritickou reflexí dnešního dění. Studenti IMS, kteří mají sledování aktuální evropské a světové politiky za povinnost, mohli by závidět. Měli by závidět! – a zkusit to po něm. Protože jen v kritickém dialogu dneška (v nespokojenosti s tím či oním politickým řešením aktuálních problémů, v nadějích na nutné změny) s minulostí vzniká dějepisné dílo, které není suché a zaprášené, ale které rezonuje se čtenářem své doby.

Svět se dnes prý „zglobalizoval“, což ovšem historikovi zní jako výraz opovržení nad globalizačními výkony minulých staletí i nad literaturou, která tyto ne-regionální procesy po léta zkoumá. Jan Křen právě tímto směrem, k porozumění provázanosti dějin velkých regionů a procesů, týkajících se celých světadílů, aktuálně orientuje svoji výzkumnou a literární práci. Projedl za desetiletí Evropu (nejraději za volantem), navštívil tu a tam i okolní geografická humna, promyslel nové, jak jarní tráva bující metodologie (jeho vztah k desítkám módních „turns“ je však příslovečně ironický) a z literatury vstřebal a do paměti uložil dostupné znalosti o vývoji snad celé naší planety. Teď je, s energií sobě vlastní, přetavuje v text. Nepíše ovšem zašifrované „pozdní dílo“ pro hrstku vědeckých luštitelů. Píše čtivě: Plavně klouže od Číny po Zanzibar, od Ruska po Španělsko a hledá souvislosti napříč staletími, ukazuje návaznosti, vysvětluje kontexty. Píše svou novou knihu pro odborné publikum, ale – jak ho známe – myslí přitom hlavně

8 na studenty, kteří takové nefaktografické, ale o fakta spolehlivě opřené velké koncepční výhledy směrem k historii potřebují. Jak by měli strukturovat a koncipovat svoji budoucnost, když ani směrem do minula by neviděli než chaos a faktograficky temnou houšť?

Ta Křenova pohyblivost, vycházející od energické gestikulace a jdoucí přes ochotu a schopnost rychle a kriticky se vypořádat s jakýmkoliv novým, zajímavým dílem a konceptem našeho oboru, je stejně velkým vkladem do pokladu českého dějepisectví jako jeho v archivech vybádané faktografické studie mladších let. Je symptomatické, že (samozřejmě v široké obci přátel a žáků) patřil k jeho duchovně nejbližším přátelům Hans Lemberg, z německých historiků osobnost se snad největším nadhledem nad široce rozloženými tématy (nejen) celé střední a východní Evropy, ale také nad staletími i nad tematickými vrstvami dějinné reality. Byli si blízcí právě tou pohyblivostí ducha a schopností překračovat klíše a ustálené standardy. Rozuměli si díky ochotě klást otázky nově a nebát se jít za horizont svých vlastních starších studií. Nesetrvávat. Nesouhlasit a hledat.

Výbor dějepisných studií Jana Křena se pokouší zachytit tyto charakteristiky jeho díla v perspektivě jdoucí od 60. let do současnosti. Nejde nám o nějaké dokumentování historikova vývoje. Z historického kontextu vzniku jednotlivých studií ovšem nelze vystoupit. Nesou ho v sobě zakódovaný v pojmovém aparátu, v dobově obvyklých formulacích, v pro tu kterou dobu typickém způsobu argumentace. Vybírali jsme Křenovy studie s ohledem na jejich přetrvávající závažnost a aktuální inspirativnost, ale také s cílem ukázat autora právě jako ducha již v jeho mladých letech pohyblivého, inspirujícího, hledajícího dosud neobvyklé cesty výkladu dějin. Proto jsme kupříkladu zařadili dvě jeho studie z 60. let (Beneš – problém politického vůdcovství z roku 1968 a Hodža – slovenská otázka v zahraničním odboji z téhož roku), v nichž se tehdejší čtyřicátník odvážně stavěl – tematizací problematiky i způsobem jejího dějepisického uchopení – proti státostranicky, tj. autory typu Václava Krále ustavenému a petrifikovanému kánonu negativního pojmání „buržoazního“ exilu a odboje. Srovnání s Křenovými studiemi z doby disentu ukáže, jak podstatně se právě po roce 1968 změnil celý diskurz autorova pojetí dějin.

Jde nám tedy o postižení oné pohyblivosti ducha, oné nespokojenosti a podnětnosti, pro kterou mají studenti Jana Křena v úctě a velké oblibě a která přitahuje i nás, mladší starce, abychom se s ním radili a – nejlépe u skleničky – usedali k diskusi o dějinách, o tom velkém tématu pohybu lidského rodu, jeho vášních, nemravnostech i duchovních výkonech v průběhu historického času. Doufáme, že tak s ním budeme moci činit ještě po léta – k radosti i prospěchu nás všech a snad i ku potěše našeho neklidného, stále v pohybu jsoucího osmdesátníka.

Není vždy jednoduché pochopit a v celku vyložit dílo historikovo, vznikající a vyvíjející se v prostoru několika dekád, a ještě méně to je jednoduché v případě

historika žijícího, jenž si svá zadání bez ohledu na věk formuluje v budoucím čase. Jan Křen je takovým historikem dlouhodobě a trvale a není jím jen tak a marně.

Jeho „long durée“ má svou dynamiku, ale není překotné, je pružné, ale ne konjunkturální, je promyšlené a přes občasné erupce nespokojené netrpělivosti tolerantní a chápající. Při tom všem nepostrádá příjemnou profesorskou staromódnost, jež je z velké části dána jak samozřejmostí, s níž vytváří své velké historické obrazy, tak i vypravěčským nadáním.

Historické i historiografické „kruhy“ Jana Křena jsou do značné míry typické pro generaci ošklivě pochroumanou prožitkem druhé světové války a kvapnou snahou najít recept na takovou budoucnost, v níž by se již něco takového neopakovalo. Každý se k této budoucnosti snažil dostat svým způsobem – Jan Křen si na svém rozcestí vybral nejprve cestu nalevo a jako mnoho jiných postupně přicházel na to, jaká je povaha této cesty, a začal z ní scházet...

Když v roce 1965 psal Křen svou první studii o Edvardu Benešovi, měl tehdy již symbolicky, ale rázně symbolicky nakročeno jiným směrem. V tvrzení, že revoluce roku 1945 „nespadá výlučně do badatelského záběru dějin KSČ“, je obsaženo poznání, že historie, a to ani historie odvíjející se ve stínu válečné katastrofy (a z jejího stínu), nemůže být výlučnou doménou jednoho výkladu. Dějiny jsou přístupné všem, lze se v nich svobodně rozhodnout a lze se také svobodně rozhodnout pro takové či onaké dějiny.

Od poloviny 60. let 20. století se v Křenově historickém myšlení prosazuje několik výrazných konstant. Již jeho badatelské výboje při výzkumu dějin exilu a odboje za druhé světové války poukazovaly na míru a rozsah omezení, jež na českou, resp. československou politiku nakládaly dobové mocenské reálie. Ve spojení s postupným vyprošťováním historické práce z ideologické doktríny vznikalo vidění českých dějin v přesazích, bez jejichž respektování by měly tendenci uvíznout v „pastích národního labyrintu“.

Tyto přesahy zastupovalo jednak téma česko-německého soužití, označovaného dnes již klasickým průměrem „konfliktního společenství“, jednak téma prostoru sdíleného Čechy a Němci, jež z nedostatku jiného, lepšího pojmu označujeme jako střední Evropu (pojem „Českoněmeckorakousko“ je příliš úzký, zatímco pojem středovýchodní Evropa zavádí již trochu někam jinam).

Česko-německý poměr vystupuje v Křenově podání v českých dějinách jako masiv vzájemného sdílení i vylučování, jenž ve svém originálním vydání sice skončil pro Čechy i Němce v letech 1938–1945, nicméně svou reálnou setrvačností a vlivem po roce 1945, stejně jako zpětným historicko-interpretacním potenciálem pro období před rokem 1945 zůstal v českých dějinách a současnosti nadále přítomen.

Je-li národní bludiště pastí, pak ovšem pouhé přesunutí akcentu z české perspektivy na úroveň česko-německého poměru nemuselo zdaleka znamenat zisk spolehlivého návodu na to, jak z bludiště ven. Nenáviděný „jiný“ se lehce stane argumentem posilujícím sebestřednost, stejně jako snaha vymýtit ji i tam, kde není, může vyústit ve stejně sebestředné flagelantství, jež je zčásti plodem historických otřesů a nejistot, zčásti metodologickou chybou.

Když v jedné ze svých statí z konce 90. let rozbíjel Křen zdánlivou sémantickou jednoznačnost (běžně vnímanou jako negativní) pojmu nacionalismus odkazem na historicitu jeho sémantického zařazení a ukazoval zhruba v téže době v jiné stati, že národ a národní cítění mohou být výsledkem nejen kolektivního narcisismu, ale také třeba rozčarování z konce velkých historických příběhů, mohl tak činit, jsa vybaven instrumentáři, jehož pomocí zobrazoval českou problematiku ve specifické historicko-prostorové perspektivě.

Ta spočívala ve zkoumání teritoriálního kontextu české otázky, jež, vhozena do vod moderních dějin, vyvolává vlny narážející na různě vzdálená a různě členitá pobřeží, od nichž se odráží a vrací zpět se zprávou o tom, jaké budou blízké i vzdálené prostorově-historické parametry její existence. Povahu a důsledky takového rámce pro české dějiny se Jan Křen pokusil vyložit ve svém objemném spise o „dvou stoletích“, během nichž se stabilizovalo určité uspořádání historického prostoru střední Evropy.

Ve spojení se stálým důrazem na roli Německa nepřekvapí, že německy hovořící (německá a rakouská) partie tohoto prostoru svým významem v případě českých dějin převrší v jeho práci i komponentu slovenskou, kdysi uherskou, a poté na několik málo (sedm) desítek let i československou.

Jakkoliv není Křen prvoplánově badatelem dějin zemí mimo střední Evropu, tyto dějiny ctí a snaží se vnímat je a uplatňovat jejich perspektivu jako něco, co musí být, aby obraz dějin českých zemí byl plný a plastický. Podobně i vědomí dlouhé časové perspektivy nenechá jej soustředit se jen na české dějiny doby poválečné či na české dějiny jako součást československé státnosti ve 20. století. Exkurze do starších údobí, která nejsou primárním objektem jeho výzkumu, opět naznačují potřebu uplatnění „širokoúhlého“ záběru, jehož prostřednictvím spatříme problémy českých dějin jako součásti masivnějších proudů a (dis)kontinuit at již pokračujících, nebo zaniklých.

V tomto duchu, ve srovnávací optice nejprve středoevropské, protažené na úroveň evropskou i mimoevropskou, mohl také Křen napsat drobnou knihu o češství (samo o sobě je pojmem vyvolávajícím dnes u leckoho pobavený či shovívavý úsměv a podiv) jako o svébytné a pozitivní hodnotě.

Jan Křen není historikem prvoplánově teoretizujícím, ale hledajícím uplatnění obecných konceptů v badatelské praxi otázkou, „jak to lze využít“. Jeho práce pak mohou oscilovat kolem určitého souboru osových témat, ta však nejsou interpretačně monotónní. Je tomu tak proto, že jejich autor neměl potřebu usadit se v ustálených schématech, jež jsou pohodlná, protože jistá. Brání mu v tom i jeho polemická povaha. Klasik praví, že „struktury nelze vyprávět“, nicméně Jan Křen se o to tvrdošíjně pokouší.

Je historikem náruživě debatujícím, jenž k tomu potřebuje jak posluchače, tak prostor a čas. Posluchače má mezi svými kolegy a stále i mezi studenty. A prostor a čas? Z těch si udělal v posledních letech své nové (v pořadí již několikáté) velké téma.

I. HISTORICKÉ PROMĚNY ČEŠSTVÍ

ÚVOD

Postoj veřejnosti vůči dějinám se dnes jakoby rozdvojil. Část, bohužel především mladá část, má k historii, včetně vlastních národních dějin, lhostejný a apatický vztah, nezná je, nechce je znát a projevuje vůči nim alergii. Na druhé straně pozoruhodně roste zájem o dějiny, který byl cítit už dlouho před výročími r. 1988 a nejnovějšími převraty v jejich hodnocení. Obojí, onen nezájem i onen zájem, má v mnohém společnou příčinu: je především obrannou reakcí na krizi dějin a dějepisectví. Tato krize je obecná, existuje na Západě i na Východě a má složité kořeny v bezprecedentních problémech současné civilizace. Jsou ovšem i subjektivní příčiny, které tkví v historii samé, v nových badatelských trendech a jejich sdělnosti – stará narativní historie takové obtíže neměla. Na Východě je tato krize hlubší o dramatické problémy, způsobené dlouhodobým zneužíváním a falšováním dějin, jejichž oficiální interpretace ztratily věrohodnost a poznávací funkci vůbec. U nás má tato krize o jednu vrstvu víc: koncentrátem historických „deformací“ stagnační éry byl nihilismus vůči celé národní minulosti, na níž celé jako by ulpělo ódium „ohavné rebelie“, samozřejmě že ne té z r. 1618, ale té o třistapadesát let mladší. Toto snižování národních dějin, jež nebylo vykoupeno ani veletoci ve vztahu k 28. říjnu, veřejnost nepřestává cítit jako národní ponížení.

Rostoucí zájem o dějiny a výslovné odmítání toho, jak se s nimi oficiálně zachází, nasvědčuje tomu, že přinejmenším značná část veřejnosti se nesmířila s tím, jak se jí diktují tradice, jež má ctít, a historické tematiky, o něž se má zajímat – dobře ví, že se tak děje z krátkodechých politických konjunktur, a nikoli podle vědeckých hledisek. Úplné zestátnění historické vědy umožňuje monopolizaci výkladu minulosti, v němž se připouští jen to, co vyhovuje propagandistickým kampaním, vymyšleným anonymními ideologickými byrokraty, zatímco jiné hlasy, názory a témata se nemohou uplatnit vůbec, nebo jen kradmo, poloskrytě a oklikami. Výsledek je, že z historie netrpí jen to, co je postihováno oficiální nepřítizní, tj. šlechta, liberální demokracie či značné části dějin náboženských, aby se uvedly jen příklady nejkřiklavější, ale dokonce i to, co se jakoby hřeje na výsluní oficiální přízně, tedy staleté dramatické dějiny dělnického hnutí a českého socialismu anebo pohnutá historie našeho protifašistického odboje. Hektický a často nekritický zájem o tabuizovaná témata a apriorní nechuť k tematikám oficiálně preferovaným, i kdyby byly sebezávažnější, jsou dvojitým trestem za hříchy, které se na dějinách páchají.

Hlavním posláním oficiálně pojatých dějin není hlubší poznání minulosti a podněcování historického myšlení, nýbrž „ideologický boj“, potvrzování a oslavování stávající moci a jejích momentálních držitelů, jejichž výměny mají vzápětí za následek nestydaté výměny historických výkladů. Neustálé „přehodnocování“ dějin, za posledních padesát let už pateré či šesteré, rozkolísalo historické povědomí a těžce poškodilo autoritu historické vědy, u nás kdysi tak vážené. Proto také vlna kritik na výuku dějepisu ve školách, na líčení dějin v masových sdělovacích prostředcích, na adresu historie vůbec a také ovšem historiků. Těm se tyto výtky často nezdaří spravedlivé a poukazují na to, že se dokonce i v dobách stagnace mohou vykázat nemalými badatelskými úspěchy. V tom je velký kus pravdy, třebaže se týká hlavně starších dějin, a tu a tam nejen jich. Co ale naplat: značná část těchto úspěchů je obsažena v sotva dostupných odborných publikacích (někdy dokonce jen v interních tiscích, aby věda „nemátla“ veřejnost), pronikavé a rozhodně nekonformní objevy se často musí halit do konformní ortodoxní frazeologie, která čtenáře odrazuje, mnohé snahy o prosazení vědeckých názorů zůstávají skryty v zákulisí a chybí jim završení, totiž otevřená polemika s falzifikací a adresná kritika (a sebekritika) jejich původců. A vezme-li se v úvahu, s kolika zlořády ve vědeckém životě se historikové při tom smiřují, jak málo dělají pro to, aby se distancovali od bezstarostných konjunkturalistů ve svých řadách, ke kolika úlitbám mocným jsou svolni, nelze se divit, že na nich a jejich vědě ulpívá ódium posluhy moci, že historická věda ztratila tolik na prestiži, že z dějepisu se na školách stal neoblíbený a opovrhovaný předmět a že reputace historiků vůbec upadla. Nemá-li veřejnost často dost dobrou představu, jak těžko se žije a pracuje i historikům, zvláště těm, kteří neztratili svědomí a profesionální etiku, ujdou-li jí najednou cenné a hodnotné práce a mohou-li naopak komerční úspěchy slavit knížky bystře vplouvající do nově povolených proudů (aniž čtenář tuší, že jejich autoři ještě nedávno psali a hlásali pravý opak), má na tom svůj podíl i klima a režim, jaké panují v historické obci.

Přičte-li se k tomu, že ani produkce neoficiální není prosta různých konjunkturálních evolucionů (i když zisk ani sláva z toho nekyne) a jaká je izolace od historické vědy zahraniční, není divu, že na historické roli je stav, jaký je: dějinné bezvědomí, neznalost a nechuť na jedné straně a horečný zájem na straně druhé, zneužívaný často zase k povrchním senzacím nového „přehodnocování“, novým klišé a komercializaci – to jsou spojitě nádoby kalu, který znečišťuje naše intelektuální dění, stejně jako zplodiny chybně, bezhlavě a bezohledně budovaného průmyslu otravují naše životní prostředí.

Oba případy jsou ostatně pozoruhodně podobné. V životním prostředí i v dějinách jsou u nás ovšem také místa neporušená, anebo porušená jen málo, ale škála defektů je bohužel až příliš velká: sahá-li v ekologii od místních znečištění až ke škodám velkého, ba víc než celostátního dosahu, v dějinách také nejde jen o jednotlivá zkreslená fakta a zfalšované či zamlčené události, ale i o deformace celého historického procesu, anebo alespoň jeho velkých částí. Má-li na ekologických škodách lví podíl nedávno budovaný a preferovaný průmysl, v historiografii jsou největší problémy též v dějinách nových a nej-

novějších, také teprve nedávno budovaných a všemožně preferovaných. Něco z toho, čemu se v dějinách dost povrchně říká bílá místa a co jsou často děje nečisté a černé, je i v ekologii: tam také zdání nezřídka klame a leccaké bílé páry z komínů chemiček mohou být nebezpečnější než černý kouř starých uhelných kotelen. A nejinak je tomu i s nápravou: z kompetentních míst je k ní ochoty pramálo, a děje-li se něco, děje se to převážně pod tlakem okolností a nespokojenosti lidí; navíc se povětšinou odstraňují jen následky a nejkřiklavější závady, opravuje se v jednotlivostech, spíš kosmeticky a na kořen věcí a na změny zásadní se jde jen málokdy. Ale návrhů a receptů je v ekologii stejně jako v historii nemálo, odborně fundovaných i diletantských, drobných i dílčích, stejně jako velkých a komplexních. A to, co platí v ekologii, že by se totiž mělo dělat obojí, platí též pro historii. Seznam zkreslených, zamlčovaných a tabuizovaných témat, tzv. bílých míst, míst, kde ovšem nejsou jen lvi, ale i hyeny, byl by dlouhou a smutnou litanií, která by ovšem měla být sestavena a hlavně přednesena a veřejně projednána – stejně by to mělo být v ekologii. A jako tam je zřejmé, že rozhodující jsou zásahy velké a komplexní, nemůže ani neodborníkovi ujít, že i v historii se muselo množství závad ve výzkumu a v interpretaci jednotlivých dějů, osob a událostí dotknout i celku dějin a že i tady je nutné kritické přezkoumání – a možná že tady dvojnásobně, protože zde především lze sestavit celkovou bilanci a vypracovat projekt či badatelskou strategii, jež usnadní orientaci v jednotlivých problémech.

Ale ještě jednu dobu mezi ekologií a historií nutno zaznamenat, totiž že je to především problém český – Slovensko zatím ekologicky tolik poškozeno není a v slovenské historiografii se také nenapáchalo tolik škod – a že neplodnost, pokud jde o slovenské dějiny jako celek, jim také nelze vytknout. Ale u Čechů a v českých dějinách, v to počítaje i jejich celkové podání, předvádějí se deficity naší historické vědy zvlášť nápadně! K velkým výročím r. 1988 vyšlo v zahraničí několik jejich přehledů či syntéz (Macek ve Francii, Hoensch a Prinz v SRN), ale u nás nic: nadějný pokus o velké akademické dějiny Československa stojí už roky v půlce, o nezáživném traktátu učebnice dějin KSČ ani nemluvě – i nahoře vědí, že se hodí jen do sběru.

Potřebu vyplnit tuto mezeru pociťuje veřejnost velmi naléhavě, ale vyhovět jí není pro státní vědu snadné. Stále existuje příliš mnoho ideologických tabu, atmosféra vědeckého života je nesvobodná a velká historická témata patří k těm nejriskantnějším – a k rizikům se státní historikové, žijící tak dlouho pod nesčetnými tlaky a „poučení“ osudy svých vyřazených kolegů, odhodlávají jen nesnadno. Větší volnost v tomto ohledu (i když méně možností) mají „strukтуры“ neoficiální a nezávislé. Už před lety se některé problémy tohoto druhu diskutovaly u prof. Patočky, jiné v kroužcích katolických a také od nezávislých historiků vyšla z iniciativy J. Mezníka výzva k diskusi o pojetí českých dějin,¹ která vyvolala poměrně značnou pozornost i v kruzích mimohistorických, a stala

¹ K pojetí českých dějin I–II, Brno 1986–1987, s příspěvky J. Mezníka, M. Otáhalo, B. Loewensteina, R. Malého aj. Do této řady patří též z technických důvodů tato odděleně vydaná studie *Historické proměny česství* (Praha 1987), přetištěná česky v zahraničním *Svědectví a Proměnách* a v německém překladu ve sborníku *Mitteleuropa – Traum oder Trauma?*, Bremen 1988.

16 se dokonce předmětem po letech prvé veřejné nezávislé diskuse, konané v únoru 1988 v pražském hotelu Tichý. Ale ani účast předních nezávislých intelektuálů, literátů a historiků nepřinesla až na výjimky příliš mnoho; doufejme, že to byl spíš důsledek nezvyklé situace a ne zkušenosti organizátorů nežli další příznak toho, v jaké krizi naše historické povědomí je.

Tato kritika je ovšem i sebekritikou. Ani vlastní autorův příspěvek nebyl – nahlíženo s odstupem – dost uspokojivý (to, že vznikl v době jeho vážné nemoci, je jen částečnou omluvou). Mnohé historické éry a zjevy zde přišly příliš zkrátka, což se týká především počátků dějin, některých fází středověku, doby pobělohorského baroka a náboženských, hlavně katolických proudů vůbec. Obdobnou hlubší přípravu vyžadovaly i dějiny nejnovější, v nichž exploze nových objevů (či odhalení) a interpretací, jež bouří i v našem sousedství, prohlubuje též náhled do naší problematiky, se kterou si naše státní věda zatím příliš neví rady. Ani historikové – nezávislé v to počítaje – nejsou dost připraveni na řešení četných otázek, jež se v současném spádu událostí kupí a volají po zpracování, nebo aspoň po otevření, nebudou-li otevřeny knihovny a archivy s potřebnými prameny. Konjunktura tzv. nových pohledů z poslední doby na tom mnoho nezměnila, vskutku nových objevů je v ní pořádku a vědecky její výsledky příliš oslnivé nejsou: nejčastěji jde o návrat k tomu, co je dávno známo, nebo spíš – v tom je zdroj řady dnešních čtenářských úspěchů – neznámo, protože to bylo zapomenuto.

Oživení kolem historie a v ní, k němuž přispěla i výročí pověstných osem, poskytl ovšem autorovi výjimečnou příležitost k ověření a přezkoušení své práce na četných tajných setkáních a přednáškách, jichž se zúčastnili především mladí lidé. Facit z nich je povzbudivý, velmi povzbudivý: vždy a bez výjimky živá a napjatá pozornost, intenzivní touha po poznání a k tomu inteligence, čerstvá, pronikavá a nemilosrdná. Tu a tam ovšem i hořká kapka: častá neznalost věcná a sklon ke zkratkám a stereotypům, jež prostě naruby obracejí ustálená klišé. A nakonec něco, čemu těžko dát jednoznačné hodnotící znaménko, totiž nedůvěra a apriorní odpor ke všemu, co vychází z oficiálních zdrojů; to sice patří ke každému mládí, ale u toho dnešního to je zvlášť vyvinuté.

Všechny tyto okolnosti a poznatky, mezi nimi i mnohé cenné výsledky diskusí a nových bádání, domácích i zahraničních, dodávají autorovi odvalu předstoupit s nově komponovanou a hlouběji propracovanou verzí svého návrhu pojetí českých dějin, jemuž je předurčen dvojí, třebaže nesnadno slučitelný účel: být zároveň hypotézou, předloženou k diskusi v odborné a kulturní obci, a zároveň též výzvou k diskusi a úvahám pro mladou generaci. Jí, a především přátelům z mladých iniciativ, z nichž bohdá vzejdou hlavy nové generace, je také tato úvaha věnována s prosbou, aby se drželi staré zásady *sine ira et studio*, pamatující, že znamená zavržení hněvu a zaujatosti, nikoli však studia, jak mu dnes běžně rozumíme – bez značné námahy studijní nelze dějinám skutečně porozumět.

I. POTŘEBA CELISTVÉHO POJETÍ

Z periodicky se vracejících sporů a diskusí o smyslu, pojetí či filozofii českých dějin mívala užitek obvykle spíš politika. Spor Masaryka a Pekaře z r. 1912 (a podobné spory předchozí a potomní) určitě přispěl k vyjasnění českých politických a morálních perspektiv v předvečer osudných rozhodnutí za I. světové války. Ale že by z něho vzešel celistvý ideový plán pro velký projekt nových českých dějin, s nímž tehdy Gollova škola začínala, říci nelze. Svůj vědecký potenciál teorie, projektu a zároveň strážce celistvosti dějinného procesu naplnily tyto diskuse jen zčásti, mnohdy dokonce jen z menší části. Větší účinnost, a to nejen v široké veřejnosti, zachoval si i tehdy strhující koncept Palackého, literárně ztvárněný Jiráskem a vědecky oživený a zmodernizovaný Denisem. Skutečný – a nemalý – přínos Gollovy školy k pojetí českých dějin nutno preparovat z jejích monografií. Že se ho nepodařilo ztvárnit v působivý celek, je vědeckým deficitem především oněch dvou příslušníků této školy, kteří měli v syntetizaci dějin největší aspirace, totiž Pekaře a Nejedlého. Novou velkou filozofii českých dějin, pandán Palackého, nenahradila ani publicistika Pekařova či jeho esej z r. 1929, ani jeho výborná, ale přece jen toliko středoškolská učebnice. Selhání Nejedlého bylo ovšem neskonale větší: z velkých projektů této někdejší mladé naděje Gollovy školy zbyla skoro vždy jen torza, a pokud jde o pojetí dějin, zůstal jen při několika člancích a politických brožurách, z nichž ta poslední, nejznámější a nejpokleslejší, spisek o komunistech jako o dědicích pokrokových tradicí, tvoří dodnes zdůvodnění politických manipulací dějin, které si příliš nezadají s fabulacemi pověstné Hájkovy kroniky, aniž by aspoň byly tak čtivé. Také poslední stařecký pokus o velké české dějiny, který snad měl být splátkou dávného dluhu, Nejedlého vědecké ztroskotání dovršil a je lépe, že upadl v zapomenutí.

Husův návrh marxistické periodizace (Epochy českých dějin) je přece jen poznamenán dobou svého vzniku a dalším náběhům 60. let, především dodnes pozoruhodnému souboru esejů redigovanému F. Grausem (Naše živá i mrtvá minulost), nebylo souzeno naplnění; stejnou lítost vzbuzuje rovněž nedokončené a zmarněné dílo Slavíkovo. A dnešní státní věda, třebaže v ní vzniká řada prací, bez nichž se žádná úvaha o celkovém pojetí českých dějin neobejde, nemá k volným diskusím a velkým koncepcím ani podmínky a patrně ani odvalu, zvlášť kdyby měly spět ke kritické syntéze celých dějin až po současnost. Návrhy Patočkovy z r. 1969 a let následujících ukazují, jak se iniciativy tohoto druhu přesouvají na nezávislá fóra, jejichž možnosti jsou ovšem omezené, a to nejen kvůli zákazu povolání, ale hlavně kvůli izolaci, izolaci společenské, izolaci od vědeckých informací a izolaci od zahraniční vědy i domácí historické obce, pokud ovšem jako obec ještě vůbec existuje.

Od největších diskusí o smyslu českých dějin uplynulo už ostatně víc než půlstoletí, které tempo moderního života naplnilo tolika obsahy, že by to v minulosti vydalo na dobu mnohem delší. Navíc je to podle všeho vskutku nová epocha s novými dějinnými konstelacemi, dominantami a problémy, které se

18 před národem staví. Tento poslední dějinný přírůstek, třebaže vědecky takřka nezpracovaný, nelze v úvahách o celku dějin opomenout – vývoj po roce 1918 a 1945 přináší i do historie nová hlediska a otázky, nehledě k tomu, že i historiografie sama za tuto dobu nashromáždila velký faktografický a myšlenkový fundus, který čeká na zobecnění. A od dob, kdy se vášnivě diskutovalo o smyslu dějin a národní charakterologii, změnily se i cesty vědy, jejího hledání a celá její aparatura. To jsou další důvody, jež si vynucují vystoupit z rámce dosavadního kruhu problémů, v němž tradičně dominuje fascinace česko-německými konfrontacemi, jež nové skutečnosti a zkušenosti přece jen relativizují. Dospět k takovému nadhledu je ovšem v každém případě velmi nesnadné a preparace velkých dějinných linií, hlavního tahu českého dějinstva, řečeno na způsob Palackého, je opovážlivost v nevelkém textu takřka nemožná. Navíc se tu nelze omezit jen na selekci historických dominant, třeba by se neřídila mimovědeckými, didaktickými či ideologickými kritérii, jakkoli úplně to asi možné není. I v historii platí zkušenost a strategie moderní vědy, jež právě v odchylkách, výjimkách, hraničních a minoritních jevech spatřuje zvlášť plodný a inspirativní zdroj poznání. To ještě podtrhuje největší problém, který tu vyvstává: jakýkoli celistvý výklad dějin vyžaduje mnohonásobnou, vpravdě drastickou volbu z takřka nekonečného a neustále vzrůstajícího moře historických faktů, volbu, která je nesmírně obtížná a která už sama předpokládá, obsahuje a sugeruje určité pojetí, ať už si to kdo uvědomuje, či nikoliv. Zkušenost Českých dějin, započatých Gollovými žáky, i novějších marxistických pokusů o dějiny kolektivní či týmové, v nichž se ovšem na vyhraněné a osobité pojetí musí rezignovat, se rozplývá a rozměňuje. S problémem, který Němci s výstižnou ironií nazývají Buchbindersynthese, shrnutí dějin, provedené spíš knihařem, není snadné se vyrovnat, a zvláště ne ve státní vědě, jejíž byrokratizace skýtá pramalý prostor k vytváření týmů vnitřně spjatých a spojených společným názorem na dějiny, pokud je něco takového vůbec možné.

Na druhé straně bude však každé autorsky osobité a profilované pojetí vždy nutně jednostranné a neúplné, a to nejen proto, že obrovská látka dějin není pro jednotlivce vůbec dost dobře zvládnutelná. Subjektivní momenty výběru, dané osobou autora, jeho naturelem, znalostmi, odborným zaměřením i jeho hodnotovou škálou občanskou a světonázorovou, se nedají potlačit a potlačovat by se ani neměly – jinak zase dějiny ztrácejí krev, barvu a jejich tázáním se ubírá na provokativnosti a inspiraci, stává se z nich jen pěkná sbírka starožitností, nikoli jeden z živých pramenů soudobého myšlení. Mají-li takové pokusy vůbec oprávnění – a mezi historiky není málo těch, kteří o nich, a ne neodůvodněně, pochybují –, je jediným možným korektivem pluralita vědeckých názorů, kterou ostatně nikdy nelze vymýtit; i čtenář – a kulturní veřejnost vůbec – by měl mít možnost vlastního srovnání a výběru.

To platí samozřejmě i pro tuto úvahu, třebaže si nečiní nárok na vysoký titul filozofie dějin a spokojí se s pojmem pojetí, vhodně oživeným Mezníkem; i v tomto omezeném rámci chce jít ovšem dál (nebo jinam), než kam směřuje odborná periodizace dějin. Blíží se spíš k tomu, co německý historik Nolte nazval vědou o celkových souvislostech dějin (Zusammenhangwissenschaft) a co

považuje za potřebnou protiváhu ke vědě odborné (Fachwissenschaft), která má nezadržitelnou tendenci ke stále užší specializaci.

Celistvá a syntetizující dějinná konstrukce má ovšem jinou akribii než monografie a bude také nutně jen nahrubo tesaná a nevyhnutelně schematizující, nebude moci sledovat každý zákrut historického procesu, specialisté se v ní budou vždy cítit ukřáceni a s jejich nároky na exaktnost poznání se nikdy nesrovná; na závalu to bude, vznikne-li nepřekonatelný rozpor s podstatnými výsledky jejich bádání. Myšlenková klenba, jež by měla spojit, zobecnit a ztvárnit víc než tisícileté převratné, složité a různorodé dějiny, nemůže být ovšem ideálně čistá, jednoduchá a úhledně symetrická. Bude-li vycházet z moderních metod s jejich subtilní analýzou historické polykauzality a nebude-li chtít vytěžit jen dějinně podepřený politický program, nemůže z rozsáhlého a i pro odborníka stěžejí přehlednatelného celku vydestilovat toliko jedinou stručnou a snadno srozumitelnou formuli na způsob myšlenky humanitní nebo národní, která v podstatě jakoby beze změny protne celé dějiny – historie je změna a proměny daností, v nichž národ musel v různých dobách existovat, proměny jeho samého a jeho vedoucích elit a v neposlední řadě i proměny historického poznání; to všechno se odráží i na změnách rázu českých dějin a na směru či směrech jejich toku.

Ani tak nelze očekávat, že by celistvé pojetí, vždy do značné míry hypotetické, vystačilo jen s jedním pohledem: jiná hlediska nutně povedou k jiným „červeným nitím“. Dějiny jsou tak mnohostranné, že zcela jednotné chápání není prostě možné, tím méně se pak dá nadiktovat. Náзор na dějiny bude vždycky v plurálu, bude vždy jakousi polyfonií a úplná jednota není patrně ani žádoucí – ta je spíš projevem duchovní chudoby. Víc než kterékoli jiné historické téma vyžaduje tento záměr demokratické klima a prostor pro názorovou mnohost a pestrost, která je projevem duchovního bohatství. Vskutku velké historické otázky se neřeší jen v tichu vědeckých pracoven, ale také v hluku diskusí a sporů. Tak se také i v dějinách vytváří každý skutečný konsenzus, nikoli utilitárním tlakem moci, nýbrž přirozeným demokratickým výběrem, soutěží vědeckých výkonů, silou argumentů v diskusích a nakonec tím, co by se nejspíš dalo nazvat národní volbou. V poslední instanci není historie a její pojetí jen odbornou a cechovní záležitostí historiků, ale v nejlepším slova smyslu věcí veřejnou, přičemž navíc platí, že o pravdě minulosti nakonec rozhoduje budoucnost.

II. POJMY

Bližší vyjasnění vyžadují i pojmy, především základní z nich, totiž české dějiny. Jsou to dějiny Čech, resp. českého státu, anebo dějiny Čechů, „národu českého v Čechách a na Moravě“, řečeno s Palackým? Třebaže Češi a jejich země patří k historicky nejstabilnějším celkům Evropy, obojí se historicky mění: i teritorium a stát, i národ sám, a to nejen ve známé sociální evoluci od užoučkého kruhu knížecí družiny a kněžstva k rozvinutému stavovství a nakonec k novodobé společnosti masové. Ani protiklad etnického a teritoriálního, reflektovaný vesměs až v novější době a spíš zvenčí (böhmisch – tschechisch, bohème – tchéque), není absolutní. Byla celá dlouhá období, kdy se etnické a teritoriální,

20 resp. politické pojetí národa prolínalo, a v dějinách se jen zřídka dá úplně oddělit: dějiny Čechů nelze pochopit bez dějin Čech a Moravy, České koruny nebo Československa et vice versa.

Historie má povětšinou jen omezené možnosti k tvorbě vlastní terminologie. Je odkázána na přejímání a užívání dobového pojmosloví, jehož nevýhody a nedostatky napravuje tím, že je nově a po svém definuje. Tak je to i zde s pojmem, který má označit onen proměnlivý subjekt dějin, po jejichž pojetí se pátrá. Volba tohoto klíčového slova není nikterak snadná. Dějinné realitě ani autorskému záměru zcela nevyhovuje ani pojem státní, který vlastně čeština ani nemá (Česko je novotvar, navíc s pejorativním nádechem původu z nacionalistického německého Tschechei), ani pojem národní, který je příliš úzký a jehož význam kolísá a zavádí: Češi byli v každém dějinném období vlastně něčím jiným a zachytit tyto změny jednou provždy a jedním termínem nelze, zvláště ne v češtině. Ta totiž nemá zmíněnou pojmovou dvojici Böhmen a Tschechen ani adekvátní ekvivalent asi nejvýstižnějšího latinského Bohemi. Termín češství byl zde tedy zvolen z nouze a má nevýhodu ve vžitém etnickém, ba nacionálním příděchu. Proti druhým možnostem je zdá se však nejvíc schopen historiografického přeznačení, jež by mu dalo neutrálnější ráz a tím více „prostoru“, aby se pod něj daly subsumovat nejrůznější situace a konstelace, jaké se v minulosti vyskytují. I tak, jak je tu chápán a užíván, má však za svůj hlavní znak proměnnost, která vyžaduje, aby byl v každé periodě svého vývoje zvlášť a určitěji definován – to bude předmětem druhé části tohoto textu.

Ale už napřed musí být zdůrazněny aspoň dva atributy – regionální artikule a etnická promíšenost. První z nich, regionální profil češství, pramení především z tisícileté existence zemí, jež byly víc než pouhými kraji či provinciemi v rámci národního, resp. státního celku. Třebaže v našem případě nešla tato diferenciace tak daleko jako třeba u Němců s jejich kmeny a dílčími státy, je přesto velmi výrazná, nebo aspoň v minulosti výrazná byla a vytvořila svébytné a nepominutelné hodnoty. Každá z obou českých zemí měla v historii své státoprávní a národní charakteristiky a češství bylo dlouho i v tomto ohledu otevřené a tvárné. Pro dnešek je ovšem typická silná integrace, která nemá pro tyto momenty dostatečný smysl, je – často bezděčně – „bohemocentrická“ a moravská specifika jen nesnadno nalézají pochopení. Jejich působnost, především kulturní, ale nejen kulturní, nemizí však ani dnes, kdy byly země ze státní organizace až příliš důsledně a necitlivě vymazány! Tím spíš je to na závalu v dějinách: historické češství nepochází jen z Čech – jeho nepominutelným konstitutivním zdrojem je i Morava (a Slezsko), jež musí nalézt adekvátní odraz i v podání a pojetí dějin, k jejichž nejdůležitějším funkcím patří i záchovná péče o každou fasetu češství.

Ještě složitější je to s etnickou promíšeností. S výjimkou oněch prvních dob, kdy se Čechy teprve stávaly státem a Češi Čechy, nebyly české země, resp. český stát nikdy toliko české. Tu nejde jen o státní, event. církevní svazky s říší franckou nebo římskou, s habsburskou monarchií apod. Po většinu své historické existence žili Češi promiskue, spolu s Němci a Židy, později rovněž se Slováky a menšinami. V době rozkvětu české říše, kdy k ní patřily tzv. vedlejší země Slezsko a Lužice, tvořili Němci dokonce téměř polovinu obyvatelstva

a Česká koruna byla vlastně dvounárodním státem. Ale dynastický svazek se Slezskem a Lužicemi byl dost volný, tyto země žily z větší části svůj život a jen částkou utkvěly a tkvějí v českých dějinách. Jinak je tomu však s Němci českomoravskými, zvanými později sudetskí, kteří se od kolonizace ve 13. stol. na 700 let stávají neodlučitelnou součástí života českých zemí. Třebaže v tomto staletém soužití bylo asimilací (a opětovných reasimilací) nečítaně, obě národnosti nikdy nesplynuly a etnické a jazykové rozdíly zůstaly vždy zachovány, což je mj. i pozoruhodný doklad vitality obou stran. Vzájemné vztahy zahrnovaly snad celou myslitelnou škálu od těsného zemského společenství, pro něž byly etnické rozdíly lhostejné či vedlejší, až po nepřátelsky uzavřené a oddělené bytí, které v nové době došlo až k násilnému rozchodu. Musí-li v dějinném podání nalézt výraz doby, kdy místní Němci měli k Čechům na dnešní poměry nepředstavitelně blízko, nelze oba elementy oddělit ani v konstelacích opačného druhu. Do českých dějin, do historického portrétního českosti tedy německý živel tak či onak, ale organicky patří a je v něm přítomen dodnes, i poté, co po odsunu zbyla v zemi jen nepatrná částička někdejší téměř třetiny obyvatelstva. Českomoravští Němci nebyli sice jedním z původních německých kmenů, ale svou potencí a historickými výkony se jim i druhým národům této části Evropy najisto vyrovnali; vývoj a pokroky českých zemí jsou bez nich určitě nemyslitelné. Už Palacký viděl v této symbióze (a v sousedství s Německem) jednu ze základních daností českých dějin a chápal ji v dialektickém napětí jako konfliktní pospolitost: vzájemné „pojímání a potýkání“ bylo stimulem i překážkou – pro obě strany. Mnohé z největších českých dějinných vymožeností – latinské křesťanství či peněžní a městský element za středověku nebo industrializace v nové době – jsou geneticky spjaté s Němci a Židy, česká husitská reformace dokládá vzájemnost ovlivnění, třebaže v celkovém součtu je samozřejmě víc aktiv na straně německé, jako celek větší a položené blíže k evropským civilizačním centrům. Vezme-li se v počet celek dějin, a ne jen poslední katastrofy, vyzní bilance této rozporuplné symbiózy spíše pozitivně, ale přehlédnout se nedají ani její retardační účinky: absorbovala mnoho národních energií a stála u pramene největších dějinných mizérií a trampot obou stran; roky 1938–1945 bohdá snad skončily. To jsou však také důvody, proč českomoravské němectví nemůže zmizet z českého historického obzoru a proč nemůže zůstat jen předmětem historiografie „sudetské“, která ostatně i v Německu ustupuje přístupu bohemistickému – mimochodem změna, jež v oficiálním protirevanštickém zaujetí nebyla snad ani zpozorována. Toto němectví nepřísluší do dějin českosti jen kvůli politickému účelu, aby totiž nebylo přenecháno „ideologickému protivníkovi“, ale z podstatných důvodů věcných i mravních také proto, že my dnešní Češi jsme rovněž nástupci historického díla tohoto němectví, povinnými péčí o jeho dějinnou paměť, která je i naší pamětí – mnozí z nás mají ostatně mezi svými předky Němce a stejně – či vlastně opačně – je tomu u mnoha Němců sudetských a také Rakušanů.

Podobně je to s problémem židovským. Tak jako odjinud z Evropy byli Židé i z českých zemí nejednou vyháněni, ale nikdy to nebyla systematická genocida jako za nacismu a nikdy zde snad také nezbyl tak malý zlomek židovského

22 obyvatelstva jako dnes. To ovšem též není důvod, aby se tento pozoruhodný element z českých dějin vytratil. Běh národnostní a náboženské asimilace způsobil, že Židé byli u nás početnější, než se zdá z historických údajů, ale ani tak nebyli nikdy menšinou příliš velkou; o to méně lze přehlédnout roli, jakou v minulosti sehráli. Aniž by se pomíjely problémy, pocházející z toho, že v našich zemích byli Židé sociálně nekompletní a zařazení převážně do sféry obchodního, finančního a kulturního zprostředkování, nelze nevidět, že mnohé velké a dobré doby země, údobí lucemburské, rudolfínské, 19. stol. i I. republika, byly povětšinou i dobami silných aktivit židovství. Také ono náleží do českých dějin a je součástí historického češství, a to rozhodně víc, než aby mohlo být odbyto jen několika zběžnými zmínkami, a často ani to ne.

Jiné místo v českých dějinách mají Slováci. Jejich účast na české historii má odlišnou podobu, není tak bezprostřední jako u českomoravských Němců a Židů a je také – nechá-li se stranou mlhavé velkomoravské údobí – vesměs novějšího data. Třebaže Slováci nevstupují do českých dějin až se vznikem Československa, sdíleli české osudy jen zřídka a přes všechnu etnickou blízkost a příbuzenství jsou v tomto smyslu historicky novými partnery. Česko-slovenský svazek byl sice a je manželstvím z lásky, ale z obou stran stály u jeho zrodu i účelové kalkulace. Na bilanci soužití, které je živou skutečností, je samozřejmě brzo a každý soud tu má jen podmíněnou platnost. Pokud jde o Čechy – Slováci to možná poznají v budoucnu –, nezdá se už teď, že by jim naděje, které do tohoto svazku vkládali, i nadvláda, kterou v něm na nějakou dobu získali, přinesly očekávaný užitek. Vidina jakési národní reintegrace (čechoslovakismus) ukázala se záhy mylnou a představa, že spojení vylepší českou pozici a nepoměr vůči sousedům, se také příliš neosvědčila: v krizích, jimž až dosud byla československá státnost vystavena, daly slovenské reprezentace (resp. síly, jež se do této role dostaly či vnuly) přednost jiným loajalitám, především národním. Východně položené, agrární a opožděné Slovensko se sice prvotní příčinou žádné české katastrofy nestalo, ale také nedalo a nemohlo dát Čechům takové vývojové podněty jako někdejší soužití s Němci: z tohoto hlediska bylo spíš zátěží, ačkoli – jak vidno např. v počátcích obrození – nebylo jí vždy a nemusí jí být ani v budoucnu. Proměny česko-slovenských vztahů vyrůstají mj. ze vzestupu mladého národa (jaký Češi sami zažili za Rakouska) a z objektivního procesu přesunu od tradičních průmyslových regionů a odvětví. Podílí se však na nich i nepominutelným dílem redistribuce českého národního důchodu, jež má v dnešním obrovském státním hospodářství nesrovnatelně větší rozsah, než mělo obdobné přerozdělování části daňových výnosů ve prospěch Čechů za Rakouska. Český podíl na vyrovnání Slovenska je na malý národ vskutku velkým dílem, které je pozoruhodné i v evropském měřítku. Tento výkon není jen čirým výronem ušlechtilosti, ale vyrůstá z nezbytnosti, jež není dána jen politickým posílením pozice Slovenska v republice. Na politické dovršení federalizační symetrie čekají teď sice Češi, ale sám cíl vyrovnání, strukturální soulad mezi českou a slovenskou republikou, je nakonec asi jedinou cestou k pevné a plodné československé státnosti, má-li ovšem v dnešních poměrech útvar o 15 milionech o tolik větší cenu než deseti-milionový čistě český stát.

Netřeba sice vyhlašovat československé dějiny od nejstarších dob za neoprávněné a nepřírozené, ale prezentismus, který projektuje dnešní státní útvar do celé minulosti, určitě není jediným možným způsobem jejich podání. V dějepisné praxi starších období je ostatně více méně formální, obojí dějiny se líčí paralelně a nanejvýš se kvůli symetrii přizpůsobuje periodizace. Slováci nikdy nebyli s Čechy tak promíšeni jako Němci a Židé, žili povětšinou v jiném státě, a i ve státě společném vedou už dlouho svébytnou existenci. Dalo-li se kdysi československé pojetí vykládat jako „zábor“ chudších slovenských dějin, z nichž byl učiněn přílepek rozvinutějších dějin českých, není to dnes už pravda – také zásluhou pokroků slovenské historiografie. Svéráz a rovnost Slováků se vyjadřují i v historické produkci a samostatné dějiny Slováků a Slovenska jsou zcela běžné. Zato obdobné souborné dějiny české se neobjevily – až na ojedinělé výjimky, včetně dnes už takřka neznámého a nedokončeného díla Slavíkova – téměř 70 let, a kdyby se objevily, asi by narazily – aspoň na rozpaky, ačkoli ani v období československém se české dějiny nerozpouštějí. Historické češství má však nezadatelný a legitimní nárok na historiografickou existenci, a to nejen z věcných důvodů, které jsou nabíledni. Aby obnovil svou národně-politickou a morální integritu a probral se z letargie, potřebuje národ znovu rozvinout plnokrevné historické sebevědomí, ovšem kritické a střídlivé, aby bylo pevné a odolné vůči konjunkturám, falzům, sentimentům a lhostejnosti. Také tomu by mělo napomoci nové promyšlení uceleného českého pojetí českých dějin.

III. STŘEDOEVROPSKÉ SOUVISLOSTI

Při úvahách o tomto pojetí nemůže se však opomenout, co v historické vědě stále více nabývá na významu a co aktualizuje i integrace soudobého světa: v moderní historiografii, jež čím dál víc překračuje rámec národních dějin, sotva se může udržet staroromantická představa, že Češi jsou národem výjimečným a od prozřetelnosti vyvoleným, ať ke slávě, či k utrpení. V souladu s tím není také prvotním cílem tohoto pátrání po pojetí českých dějin tradičně vyhledávaná národní specifika anebo národní charakterologie, nýbrž průzkum oněch faktorů, procesů a konstelací, které v dějinách češství formovaly. Budou mezi nimi samozřejmě takové, které jsou více méně jedinečně české, ale většina z nich – lze-li to předestat následujícím úvahám – se nalezne i u dalších národů. Tento postup nelze ovšem dovést příliš daleko: v konečné a poslední instanci sdílejí české dějiny rytmus velkých formací a ér dějin evropských, ale poznatek, že jsme koncem evropský národ, má sice primární význam, ale je zároveň příliš všeobecný. Tomu také, aspoň podle zatímního stavu znalostí, odpovídá i jeho výpovědní schopnost, nemluvě už o tom, že dnešní (západo)evropanství nemá pro nás jen sladkou vůni, ale také trpkou příchuť přezíravého pohledu „zemí civilizace oproti zemím barbarství“, jak to drsně vyjádřil H. Seton-Watson.

Mezi touto obecně evropskou Scyllou a Charybdou úzce národních specifik je však, jak se zdá, možný průplav, jakýsi střední článek dějinných souvislostí a jejich plodného poznání: český osud je totiž v zásadě středoevropský osud.

24 (Pro pojem střední Evropy anebo Evropy středovýchodní platí ovšem totéž co o termínu češství: v běhu dějin se přetváří a musí být stále znovu definován.)

Na tomto místě stačí snad předběžně jen několik ilustrací. Ani pověstné národnostní smíšení obyvatelstva českých zemí nebylo charakteristické jen pro ně: v Polsku, Uhrách, jihoslovanských a rakouských zemích bylo či stále ještě je stejné, ne-li složitější než u nás. Co tu tvořilo české specifikum, nebyla promíšenost sama, nýbrž promísení s pokročilými Němci; také židovství v českých zemích nebylo východního ortodoxního typu, nýbrž silně sociálně povznesené a kultivované. Obdobně je tomu i s oním puzením k Západu, resp. k nejvyspělejší částem Evropy, v němž Gollova škola objevila základní směr toku českých dějin, cíl národních ctížádostí a jejich vývojový model. Také tento dějinný tah, včetně jeho stínů a rubu, není žádnou českou zvláštností, ale převažující normou ve střední Evropě. Specifické pro Čechy bylo hlavně to, že díky své zeměpisné poloze a jiným příznivým okolnostem měli často v tomto ohledu větší možnosti a výsledky – a nejednou na to zle doplatili, což zaznamenal již Denis. To vtisklo a vtiskává českým dějinám zhusta tragický a tristní podtext, ale je to jen část pravdy – české země prožily nepochybně i šťastná údobí a nebylo jich málo; po většinu své historické existence patřily mezi nejrozvinutější části střední Evropy. Přerývů a pádů mají Češi jistě víc než národy západní Evropy, ale zpřetrhání historické kontinuity není vlastní jen nám. Nepředpojaté zkoumání a strážlivé srovnání ukáže, že mnozí z našich sousedů mají ve své minulosti propasti stejné, ne-li větší – u Jihoslovánů a Maďarů staletí turecké nadvlády, v Polsku historie rozdělení a tragických bojů proti němu, v Uhrách a Rakousku náhlá ztráta statusu velmoci a konečně: jaké české analogie by se daly nalézt k německé katastrofě z r. 1945? V tomto světle ztrácí na zvláštnosti i to, co dodává českým pádům na pohnutlivosti, totiž ona náhlost, s níž následovaly po dobách vzestupu a náskoku, ať už šlo o dobu lucemburskou, předbělohorské reformační stavovství, anebo o průmyslovou a demokratickou českou společnost 20. století.

S tím těsně souvisí i historicko-politický profil národa, pokud se utváří rozhodovacími stereotypy jeho vedoucích elit v krizových situacích. Bude-li východiskem celek dějin, a nikoli jen ta či ona časná konstelace, nebo dokonce jen její didaktická interpretace, vykáží české dějiny podobná světla a stíny, podobnou ambivalenci tradic jako dějiny druhých národů – neposkvřněn a úplně čist nevyjde z dějin nikdo. I Češi mají bojovné tradice raných dob přemyslovských, doby husitské a poděbradské i Masarykovy legionáře, a na druhé straně stereotypy ústupů, ne-li kapitulací, sahající – nepůjde-li se až k pochybným svatováclavským hřivnám – od Bílé hory až k novodobým Mnichovům; jejich tíha doléhá na současníky tak bolestně, že nejednou nevidí celé dějiny jinak než jejich prizmatem.

Těmto a dalším otázkám budou věnovány příští oddíly. Neobejdou se však bez toho, co se v dosavadních diskusích objevovalo jen zřídka: úsilí tak výsostně národní, jakým je filozofie dějin či jejich pojetí, se nemůže omezit jen na tento národní rámec. Národní dějiny nazírané toliko národně jsou anachronismem z hlediska moderní vědy i z hlediska reality dnešního světa vůbec. Jeho propojení a spjatost, někdejší Palackého „světová centralizace“, nabyta dnes nevídaných rozměrů a tempa. Svou budoucnost nemůže už žádný národ, dokonce mnohem

větší než český, hledat izolovaně, bez druhých, mimo ně a proti nim. Rovněž smysluplné pojetí dějin musí tuto skutečnost života a dějin respektovat – česká otázka už dávno není jen česká, a odpověď na ni teprve ne.

B. NÁVRH POJETÍ

1. STARÉ ČEŠSTVÍ

I. Moravané nebo Češi

Také výchozí situace českých dějin nebyla ve střední Evropě nijak výjimečná: země mlékem a strdím oplývající vstupovala do dějin s nemalými deficity. Čechy a Morava, v 5. a 6. stol. osídlené slovanskými kmeny, tvořily sice celistvé a stabilní útvary, které ve svém společenství přetrvaly věky, ale evropské hospodářství a civilizační komunikace se jim vyhýbaly. Obě země, nekultivované antikou, byly položeny v hlubokém vnitrozemí a vzdáleny od moře i od předních civilizačních center, jak je představovala zprvu Byzanc a pak stále více „zlatý pruh“ kontinentu, zahrnující severní Itálii, jižní a východní Francii, Porýní, Flandry, Nizozemí a vlastní Anglii; tato Europa felix si vlastně už od antiky a především pak po celé druhé tisíciletí udržovala nejméně narušenou kontinuitu a civilizační náskok. Do českého osudu bylo tak už v počátcích vloženo dalekosáhlé opoždění – řečeno dnešní terminologií, Češi začali své dějinné bytí jako rozvojové společenství s jeho typickým osudem: přitahované, ale i existenčně nucené k dohánění vyspělých částí kontinentu. Tento tah, v českých dějinách patrně nejzákladnější a nejhlubší, vytyčil už Palacký, ale vytčen a hlouběji rozpoznán byl až Gollovou školou; vědecky ho nejpůsobivěji ztvárnil Šusta a programově Pekař. Jejich pojetí bylo ovšem ovlivněno optikou jejich doby. Pekař např. kladl důraz na geografickou polohu a zdůrazňoval sousedství Němců, jejichž prostřednictvím vstupovaly k nám „pokroky, vzory a duchovní směrnice Evropy“, které Čechy nutily k „napodobení, závodění, ke snaze vyrovnat se“. Zkušenost doby následující takřka vzápětí po těchto výrocích zbystřila náš smysl pro poznání, potvrzované i dalším historickým výzkumem, že totiž tento velký a v základě pozitivní historický děj nebyl nikterak idylický – z obou stran. Od počátku se v něm spojovala pružnost, schopnosti, ale i dravý arivismus mladšího „národa“ a státu s přitažlivostí, ale také s expanzivitou pokročilých špiček Evropy.

Západoslovenské kmeny, které se usadily v českých zemích, přinesly si ze svých původních sídel jen chudičkou kulturní výbavu primitivního zemědělství a nedovedly dlouho ani zužitkovat dokonalejší římské techniky a postupy, které se u nich barbarizovaly (Beranová). Ve vlastních Čechách, ze všech stran obklopených horami a nepřístupným pohraničním hvozdem, šel vývoj pomaleji, ale Morava, přes niž probíhala i stará tzv. jantarová stezka, měla přece jen výhodnější polohu: otevřena na jih a blíž k Podunají, Panonii a Dalmácii, kde římská provinciální kultura zcela nezanikla, stala se přirozeně prvním naším politickým (a nejen politickým) střediskem. Zde snad byla Sámova „říše“ a určité centrum říše mojmírovské, jejímž prostřednictvím se český živil v 9. stol. poprvé

26 stává skutečným účastníkem evropských dějin. Staletá historie velkomoravská (ačkoli vskutku velká byla Morava vlastně teprve nedlouho na svém sklonku, za Svatopluka) tvoří také první velkou kapitolu českých dějin. Přestože její výkony společenské, státní a kulturní jsou – vzhledem k předchozí její zaostalosti i ve srovnání se sousedními západoslovanskými kmeny na severu – impozantní, zůstávala na okraji tehdejší kulturní Evropy a začíná teprve dohánět zpoždění vůči Jihovýchodu (Byzanci, ale i říši bulharské) i Jihozápadu a Západu. Odtud také, ze středisek akvilejského a bavorského, přichází sem i první křesťanství. Toto počáteční údobí christianizace – ani latinská misie se samozřejmě nemohla nedít slovanským jazykem – nebylo ani kulturně ani civilizačně negativní; problematické bylo politicky jako nástroj expanze francké, resp. východofrancké říše, které chtěl Rastislav čelit povoláním byzantské misie Konstantinovy a Metodějovy.

Tím se také poprvé v zárodku objevuje klasická situace českých dějin, jejíž evidence tvoří communis opinio všech úvah nad tímto předmětem. „Byli jsme a jsme jako výspa, do níž bijí větry ze všech stran světových“ a osud nás stále staví na křižovatku „Západ nebo Východ“, psal např. Šalda. Ve skutečnosti nebylo toto drama zprvu tak dramatické a přednosti západní orientace se v té době neshledávají snadno: příklon k Západu – volné rozhodnutí to bylo jen zčásti, a spíš z menší části – ospravedlní se teprve ex post a za dost dlouhou dobu. S cyrilometodějskou misí měla totiž stará Morava štěstí: v obou bratřích se setkala s příslušníky duchovní elity poslední či předposlední éry rozkvětu Byzance, tzv. makedonské renesance. Ve chvíli jejich příchodu se sice rozpory západní a východní církve na čas zостřily (Fotiovo schizma), ale ještě v době jejich působnosti se nalezl kompromis, jehož produktem byla i papežem uznaná moravská církev a Metodějův patriarchát, který demonstroval samostatnost moravské říše. Velký a v tehdejší Evropě do jisté míry jedinečný výkon staroslověnské kultury nelze přeceňovat stejně jako byzantský vliv vůbec: nebyl tak hlubinný, jak se mnohdy předpokládá (zejména v materiální kultuře), ani tak východní (metodějská liturgie – a nejen ta – byla napůl západní) a dlouhodobě nebyl ani tak plodný; přinejmenším od konce 9. stol. projevují se v církevněslovanské kultuře příznaky zkostrnatění, jež se stalo větší zábranou rozvoje národních kultur než západní latinita.

V oblasti, v jejímž rámci se budou české dějiny odehrávat, ve střední Evropě té doby (vedle tehdejších východoněmeckých marek, jako např. Bavor, Saska, Míšně, Duryňska aj., lze k ní počítat Slované českomoravské, polabské, polské, alpské, panonské a později i kmeny maďarské), stanuli Češi, či vlastně Moravané nebo Slovené, nadlouho v popředí: podobné státní, církevní a kulturní vymoženosti získali sousedé (vlastní Čechy v to počítaje) teprve o sto let později, a to ještě ne všichni. Přes to všechno moravská říše, útvar spíše protofeudální anebo teprve se feudalizující, nebyla dost pevná, aby odolala vpádu kočovných Maďarů, třebaže po jejím pádu k úplné společenské destrukci asi nedošlo a její dědictví bude aspoň jako vedlejší duchovní proud ještě nějakou dobu v českém, polském a snad i uherském státě přežívat.

Z hlediska českých dějin to byl vlastně zakladatelský obrat: naším centrem se nestala Morava a z nás Moravané; také Slovensko se nám na staletí osudově

vzdálilo. A může-li se tak v historii uvažovat, sahaly důsledky ještě dál: rozpad Velké Moravy byl patrně – vedle počtu, vitality a schopnosti Maďarů – jednou z příčin, proč se neasimilovali, jak se to stalo v bulharském případě, proč Velká Morava nenalezla pokračování v nové velké říši západoslovanské jako protiváze říše východofrancké a proč mezi západoslovanskými kmeny nevznikly takové sounáležitosti jako u kmenů německých; další historie této oblasti bude plná pokusů o podobné nebo jiné „náhradní“ řešení.

II. Česství středověké katolické éry

Pád Velké Moravy byl prvním přerывem naší dějinné kontinuity: abruptní vývoj (opět termín Šaldův) považuje se všeobecně za charakteristický rys českých dějin, ačkoli není charakteristický jen pro ně. Co se tehdy změnilo, bylo především vnější prostředí, v němž se až dosud tyto dějiny odehrávaly: napříště, nejpozději od počátku druhého tisíciletí, budou z nich rychle mizet stopy vlivu Byzance, v počátcích nejvýraznějšího a neplodnějšího jejich východního elementu. České osudy se od té doby budou přednostně vztahovat k Západu. Češi se jednoznačně zapojí do latinsko-křesťanské ekumeny římského ritu, jejich politický vývoj se bude dít v ještě těsnější souvislosti s franckou, resp. římskou říší, odkud budou též čerpány směrodatné umělecké vzory, a tah k Západu se stane vůbec první pružinou českých dějů. Nemenší změnou prošlo tehdy i samo česství. V 10. stol., v onom údobí, kdy se začala tvořit politická tvář Evropy, soustava etnik a států přetrvávající v podstatě až dodnes, přesouvá se těžiště našeho vývoje do Čech, do té doby vlastně okrajové a opožděné provincie moravské říše: osídleny zřejmě až později a méně hustě, nebyly tak pokročilé ani v kmenovém sjednocení ani ve christianizaci. Přesto se právě zde formoval základ naší identity, platný dodnes – naše dějiny jsou od té chvíle české a my jsme Čechy.

Tato změna byla ovšem téměř vzápětí spojena s poklesem státního a církevního statusu: namísto velké říše malé knížectví, které završí vlastní jednotu až skoro za sto let (k definitivnímu spojení Moravy s přemyslovskými Čechy dojde až v 11. stol.) a jemuž tři čtvrtě století potrvá, nežli získá nižší církevní samostatnost (pražské biskupství 973). Ačkoli se Češi státně konstituovali dříve než Polsko a Uhry, v příštích sto padesáti letech se do popředí střední Evropy dostanou jen občas, a nikdy ne na dlouho: královstvím se stanou o dvě stě let později než Uhry a na vyšší církevní organizaci (arcibiskupství) si počkají mnohem déle než Uhři i Poláci.

Tento mocenský a státní regres nebyl však provázen obdobným regresem socioekonomickým a kulturním. Hospodářství, resp. zemědělství českých zemí bylo už od 8.–9. stol. mezi západoslovanskými kmeny „nejvyspělejší a nejvíce intenzivní“ (Beranová), třebaže se pochopitelně nepokročilejším evropským zemím rovnat nemohly – všechny středoevropské státy totiž „začínaly po prvé, kdežto Západ Evropy začínal znovu“ (Třeštík) na starých antických základech. Obdobně probíhal vývoj v duchovní sféře. V přemyslovských Čechách pokračovala sice ještě koexistence, či spíš synkretismus náboženské kultury slovanské a latinské (obojí bylo v podstatě západního ritu), ale latinita postupně nabývala

28 vrchu. Čechy, donedávna ještě objekt christianizační misie, stávají se v tomto ohledu záhy aktivním subjektem – Vojtěchova družina stála mj. u založení církevní organizace polské a uherské. Lze-li soudit ze sporých pramenů, probíhala snad christianizace v českých zemích hladčeji: kromě Stojmíra není aspoň mnoho stop po velkých pohanských vzpourách jako v tehdejšímu Polsku a Uhrách. Kromě toho a jistého časového předstihu neměla však česká christianizace ve srovnání s těmito sousedy žádné velké zvláštnosti: křesťanství, jež vytlačilo a zároveň absorbovalo a transformovalo místní pohanské kultury, přicházelo shora a bylo dlouho spíš vnější – niterná a extatická víra byla zprvu omezena jen na exkluzivní skupinky kněžských vzdělců Vojtěchova typu. I české země budou mít ještě dlouho polopohanský ráz; teprve až ve 13. stol. je nové náboženství dokonale ovládne a ono samo se tu z kultivuje a prohloubí.

Křesťanství bylo největším podnětem, který vymanil mladý „národ“ z barbarství a evropeizoval ho, třebaže tato kulturace a evropeizace měla i svůj prozaický rub a byla podložena mocí a silou francké a římské říše a obranou proti ní. Nová víra byla také do společnosti nejednou vpravována stejně drsným nátlakem, jakým se mu tato drsná společnost drsně bránila. Ani to, ani epochální pokroky, které křesťanství přineslo (vlastně teprve ono zprostředkovalo kus antického dědictví), tuto celou proměnu však nevyčerpávají. Pokřesťanstění, zachycené racionální vědou (často dokonce i autory nábožensky smýšlejícími) povětšinou jen po své „vnější“ stránce, má v sobě hluboké vnitřní duchovní drama, které se nejvíce dochovalo ve vznosu umění té doby k nebesům a Bohu. Ani ateistická historiografie nemůže tak říkajíc ex professo pominout transcendentní touhy a potřeby historického člověka, a to tím spíš, že nadlouho vtiskují společnosti směřovatelné duchovní a etické dimenze. Bez náboženství není autentických dějin a kus naší národní podstaty bude bez něho chybět. Bůh patří do dějin ne proto, že by bez něho nebyly jako věda možné, nýbrž proto, že tvoří důležitou část jejího předmětu, která je však pro nenábožensky smýšlející vědce přetěžko k postihu.

České kmeny nepřišly do zemí vzdělaných Římem, kde středověké struktury vyrůstaly do značné míry organicky, kde z antiky přetrvával nejen kus duchovního dědictví, ale i sociální reality – latifundie, kolonát, dělba práce, města – a kde poměry vůbec neměly tak primitivní naturální ráz. V barbarské či polobarbarské střední Evropě měla tudíž jinou podobu i feudalizace, obecné sociální podloží tehdejšího vývoje. V českém, polském i uherském státě (a patrně i ve východoněmeckých markách) dala se převážnou měrou shora, její alfou a omegou byl stát (a církev), resp. panovník – držitel vši moci (i duchovní) a majetník veškeré půdy, jemuž byli všichni poddanými. I velmoži byli na něm plně závislí jako členové jeho družiny a správci, jejichž moc se nezakládala na lenní držbě půdy a lidí, nýbrž na knížecím pověření. Na rozdíl od členité lenní soustavy západních států byly tak tehdejší středoevropské země jakoby centralističtější a „absolutističtější“ – stát byl prostě velký statek panovníků. Také v hospodářském životě nebylo dominantou velké feudální vlastnictví, nýbrž „státní sektor“, systém „knížecího práva“ (Třeštík). Namísto „patrimoniální“ správy feudálů a lenní soustavy byly středoevropské státy spravovány pomocí organizované hradské a služební sou-

stavy, která do nich vnášela jakýsi – samozřejmě primitivní – „dirigismus“. To, co se dnes považuje za charakteristické pro rozvojové společnosti, státní ingerence či státní kapitalismus, vede zde k terminologické analogii: „státní feudalismus“ (Žemlička), který připomíná Východ, Byzanc, ne-li dokonce marxovský asijský způsob výroby. Podobné tendence vykazoval i duchovní a náboženský, resp. církevní život: při všem římském ritu, západním pojetí mnišství apod., existovala tu naprosto světská, především panovnická nadvláda nad kněžstvem a církevními institucemi (panovnická církev a kníže jako její hlava), dlouho se neprosazoval celibát, pokračovala slovanská bohoslužba – všechno rysy příznačné vlastně pro východní ortodoxní církev. Ovšem: v té době nebyl ještě Východ (Byzanc, Balkán, Kyjevská Rus) tak východní, jakým se stal (a jak si ho představujeme) později, a střední Evropa byla víc „východní“ než kdykoli potom. Přesto ale šlo povětšinou jen o vnější podobnosti; státní centralizace, dirigismus i faktická teokracie neměly orientální kořeny či inspirace, ale byly především produktem primitivní patriarchální nerozvinutosti. Také zdejší sociální řád se od východního či asijského lišil tím, že se netyčil nad rodovou občinou, nýbrž nad individuální držbou (knížecí) půdy. Tím se v tomto raném středoevropském modelu otevíraly vývojové možnosti feudalismu západního typu. Střední Evropa, k jejímuž jádru české země patřily, byla tedy už v té době přechodnou zónou, historicky proměnnou směsicí „západních“ a „východních“ prvků, a tato její charakteristika je rovněž i jednou z dějnotvorných distinkcí českých dějin.

K těmto znakům nedílně patří i středoevropská gravitace k Západu, k latinsko-křesťanské ekumeně a k oné Europě felix, kolem níž se točily děje středověké římské říše, jež strhávaly i středoevropské sousedy, Čechy první a nejvíc. Tento příklon k Západu nebyl jen objektivním procesem a důsledkem přitažlivosti pokročilých civilizačních ohnisek, nýbrž i výrazem subjektivních voleb, ambicí a vitality mladých a tvořících se zdejších národů, Čechů, Poláků, Maďarů a zčásti i Jihoslovanů. České elity raného středověku byly před tuto volbu postaveny mezi prvními a měly k ní zvláště časnou příležitost; i v budoucnu bude u nich jen zřídka vidět ona odmítavá soběstačnost a uzavřenost vůči vnějším civilizačním podnětům, jaká se často bude objevovat ve východní Evropě a v tamním myšlení, ztělesněném islámem či pravoslávím.

Patriarchální panovnický „absolutismus“, který brzdil pluralizaci společnosti a konstituci či emancipaci církve a šlechty, dodával však zároveň středoevropským monarchiím průbojnost a posiloval jejich pozici a nezávislost vůči drolicí se a slábnoucí říši. Královské Čechy nastoupily z nich cestu nejambicióznější: nikoli uvolnění svazků s říší, nýbrž jejich utužení, ale s cílem dosáhnout v ní vůdčího postavení, resp. římského trůnu; úspěchy tohoto snažení však dlouho ztroskotávaly na důsledcích deformací emancipace stavů, totiž na šlechtických oligarchiích za posledních Přemyslovců.

Bez ohledu na tyto a další zákruty byla však tato doba mezníkem v evropeizaci střední Evropy: zdejší státy se staly respektovanými partnery v latinsko-křesťanské pospolitosti, jejímž politickým jádrem byla římská říše. V českém případě šla tato účast dál než u Poláků nebo Maďarů, vznikla dřív a patří k charakteristikám politického českosti vůbec: po značnou část své tisícileté existence tvořil

30 český stát svébytnou, ale přece jen část většího univerzalistického celku nebo celku, který si takové nároky činil – po římské říši měla aspirace tohoto druhu i monarchie habsburská a po ní vlastně i dnešní tzv. socialistické společenství anebo – in spe – Evropské společenství.

Třebaže vůči nejvyspělejším zemím Evropy stále značně opožděn, prodělával český stát od 12. stol. prudký rozvoj: hospodářské pokroky a demografický růst vyústily v rozsáhlou vnitřní kolonizaci, která teprve vytvořila souvislé osídlení celého vnitrozemí až k úpatí pohraničních hor. Od 13. stol. byl tento proces podstatně urychlen přílivem cizích, hlavně německých přistěhovalců do pohraničí a do vznikajících měst. Ačkoli rozsah těchto migrací nebyl tak velký, jak se dříve předpokládalo – národnostní hranice známá z 19. stol. se vytvořila až v 16. a 17. stol. –, byla to jedna z klíčových změn českých a nejen českých dějin. V této době se totiž střední Evropa s konečnou platností oddělila od Evropy východní a jihovýchodní. Ta se stala objektem „kolonizace“ z Východu (mongolské a turecké výboje) a byla ve svém vývoji nadlouho zabrzděna, kdežto střed kontinentu byl plodně kolonizován ze Západu, okcidentalizoval se tedy, zatímco se východní Evropa orientalizovala.

Zároveň s tím se také dovršuje krystalizace oné struktury střední nebo středovýchodní Evropy, jaká vydržela až do poloviny našeho století. Kromě početné diaspory německých menšin dala tehdejší kolonizace po alpských zemích novou etnickou tvářnost i krajinám na dnešním Labi, na Baltu, v Lužicích a ve Slezsku. Třebaže se tento proces protáhl až do nové doby, stávají se z nich už tehdy v podstatě země německé. Německo se tak vlastně posunulo na východ, z dřívějších východoněmeckých marek vzniklo střední Německo a ze zmíněných regionů nové Německo východní. Ne-li dříve, tedy nejpozději od té doby stává se střední Evropa společenstvím zdejších neněmeckých, převážně slovanských národů s Němci, nebo aspoň s Němci středních a východních částí. (Německo je jedním z nejsložitějších evropských fenoménů, který nelze klasifikovat s přílišnou historickou pedanterií: jeho západní část tvoří nepochybně důležitý konstitutivní element západní Evropy, ale střední Evropa zůstane bez středního a východního Německa nepochopitelná.)

V Čechách a na Moravě k podobné masové germanizaci nedošlo, poněmčení se omezovalo jen na vyšší třídy a i zde zůstávalo povětšinou na povrchu; tato částečná germanizace zabránila germanizaci úplné (Goll), ostatně ne naposled. I tak to byla významná změna v našich dějinách: české země se od 13. stol. mění v jakýsi slovanský klín, vysunutý daleko do německé sféry, ony samy se stávají také domovem části Němců (byť i ti zde tvořili tehdy ještě poměrně nevelkou menšinu) a Česká koruna se vlastně mění v dvounárodní stát, neboť značná část nových východoněmeckých zemí spadla pod její svrchovanost. Trvalé soužití s německým živlem urychlilo – na středověké poměry velmi brzký – vznik českého národního povědomí, jehož vyhranění posílila i okolnost, že národnostní rozdíly byly též rozdíly sociálními. Vlastní Češi byli totiž v té době spíše živlem feudálním – převládali ve feudalitě a v selské mase, kdežto do středních tříd, především mezi převážně německé měšťanstvo, začali teprve pronikat; v plném běhu byl tento proces však už před husitským.

Nejvýznamnější byly ovšem sociální důsledky kolonizace, která v české společnosti urychlila vznik změn charakteristických pro rozvinutý středověk západoevropského typu – právní kodifikací a pekuniarizací poddanských povinností odstranila či omezila nevolnictví (to zrychlilo pokroky v ekonomice a technice zemědělství), umožnila konstituci nezávislých stavů, šlechty a duchovenstva, dala podnět k vytváření měst, resp. městského práva a založila hornictví. V souvislosti s tím se dotvořil i zeměpisný rámec, v němž se napříště, vlastně až na práh našeho století, budou české dějiny odvíjet – vesnice a jejich katastry, hustá síť měst, povětšinou malých a poloagrárních, a vůbec podoba české krajiny, dovršená mýcením a osídlováním pohraničního hvozdu; změny obdobného řádu budou zaznamenány až v industriální éře a v jejích devastacích.

Strukturální přeměny typické pro vrcholný středověk, které v nejvyspělejších částech Evropy proběhly ve 12. stol., odehrály se v českých zemích na sklonku 13. a v první polovině 14. stol. – opoždění obnášelo tedy asi jedno století. Mluví-li se v evropských dějinách o spádu od západu k východu, byl vývoj střední Evropy, Čechy v to počítaje, vlastně jakousi plavbou proti proudu, nesnadnou a namáhavou. Automaticky, bez mimořádného vypětí a také bez šťastné shody okolností se vyrovnání s Evropou, nebo aspoň přiblížení se jejím vývojovým špičkám nemohlo zdařit, rozhodně ne v krátké době. K tomu byly nezbytné dodatečné vývojové stimuly, jakým byla např. kolonizace, kterou už Schlesinger nazval procesem urychlení (Beschleunigungsprozess). Ta umožnila též využití místního bohatství – stříbro bylo tehdy něčím na způsob dnešní nafty a tvořilo další významný akcelerační vývoj. Bohatství ze stříbrné konjunktury urychlilo pak vznik dalšího „dodatkového“ stimulu, expanze a vzestupu českého státu, který začal za posledních Přemyslovců a vyvrcholil za Karla IV. Nemalá část těchto hektických, typicky středověkých výbojů nepřinesla valné zisky ani neměla dlouhou životnost. Teprve až pevným připojením obou Lužic a Slezska vyrostla z českého státu velmoc, pro niž byla v tehdejší Evropě příznivá konstelace – v sousedství měl vesměs slabší nebo nanejvýš rovnomocné státy (Polsko, Uhry, Sasko, Bavorsko, Rakousko). V celé této oblasti získala v té době Česká koruna hegemonii, jejímž výrazem byla i císařská moc, kterou skoro století drželi Lucemburkové.

To byl další svorník, který Čechy spojoval se středem evropského dění (na Západě měla říše stále své těžiště) a urychloval proces vyrovnání. Třebaže české země zůstávají i nadále handicapovány svou vnitrozemskou polohou mimo trasy výnosného dálkového obchodu (Polsko mělo možnost námořního obchodu na Baltu a Uhry v Dalmácii) a třebaže jejich hospodářství, především města, řemesla a obchod, za nejvyspělejší Evropou stále zaostávalo (pasivní bilance byla vyrovnána typicky „rozvojově“, totiž vývozem stříbra), zaznamenávají ve 13. a hlavně ve 14. stol. několikeré období růstu, který aspoň zčásti zmenšil jejich vývojové deficity. Nehledě na šťastnou okolnost, že české země byly nadlouho ušetřeny válek na svém území a též méně postiženy morovými epidemiemi, měly tyto pokroky v nemalé míře „rozvojovou“ či „umělou“, tj. politickou stimulaci – rezidenční konjunktura (Praha 14. stol. se stala skutečným evropským velkoměstem), panovnický protekcionismus a bohaté kulturní investice pozvedly

32 aspoň životní styl, spotřebu a kulturu na slušnou evropskou úroveň. To se samozřejmě týkalo především vyšších tříd, ale nízká hladina sociálního napětí signalizuje i pokroky v životní úrovni vrstev nižších. Nejdál došlo vyrovnání patrně ve sféře duchovní a kulturní. Čechy se stávají „kulturně vysoce vyspělou krajinou“ (Seibt), přestávají být pouhými příjemci a počinají duchovně vyzařovat – pražská univerzita, první v říši, stala se centrem emancipace středoevropské intelektuality, Ackermann aus Böhmen byl velkým zjevem i v celoněmecké kultuře a gotika, jež k nám přichází s opožděním z Francie a Německa, vytváří si v Čechách rychle jedno z působivých center. Třebaže tyto výkony nebyly jen „nacionálně“ české, etničtí Češi na nich měli rostoucí podíl. Čeština, od 13. stol. rozvinutý spisovný jazyk, převládla v literární tvorbě a stala se i médiem politickým a diplomatickým. Měly-li české země šanci stát se jedním ze středisek „zaalpského humanismu“, kde se snad mohl zdařit i „domácí přechod k renesanci“ (Válka), vývoj se tu ve skutečnosti otáčel spíš k náboženské reformaci, jejíž avantgardou se staly na přelomu 14. a 15. stol. V těchto dobách národ poprvé dokázal své schopnosti a jako první ze Slovanů a první ze střední Evropy si vydobyl pozici rovného a respektovaného člena evropské křesťanské politické a kulturní komunity. V tom, co po našem soudu tvoří nejvýznamnější tah českých dějin, v okcidentalizaci a v přibližování se nejvyspělejší části Evropy, byl to až dosud největší skok.

Sklonek doby přemyslovské a doba lucemburská byly tedy vrcholem první velké éry historického češství, češství středověkého, jehož duchovním světem byl svět tehdejšího gotického katolicismu a politickým prostředím římská říše. Čechy se sice z vedlejší provincie staly jednou z jejích čelných zemí, ale ony samy – a střední Evropa vůbec – stále tvořily jen východní okraj západní Evropy; tato formule, zdůrazňovaná Otáhaelem, přílehavě vystihuje postavení středoevropského regionu té doby a bude nadlouho jeho podstatnou charakteristikou. Z tohoto historického prostředí vyrůstalo samozřejmě i tehdejší svatováclavské češství, kdyby se symbolem zemského patrona a světce dal ve zkratce vyjádřit duchovní profil tohoto společenství. Z toho plynuly však i jeho slabiny – důsledek nerovnoměrnosti a „rozvojové“ překotnosti vyrovnávání se s pokročilou západní Evropou. Vlastní hospodářská a výrobní základna tohoto vzestupu byla nedostatečná, úzká a vratká, a snad ještě větší deficity byly k zaznamenání ve sféře politické. Ačkoliv se v Čechách sociálně a ekonomicky vytvořila již vcelku úplná skladba rozvité feudální společnosti s adekvátními kvalitami a stylem života, politická konstituce stavovské monarchie, emancipace společnosti a její pluralizace dostatečnou měrou nepokročily anebo byly deformovány, především jednostrannou preferencí církve „popskými“ panovníky typu Václava II. či Karla IV. na úkor stavů světských, šlechty a měst.

Jestliže české země, v mnohém ovšem nerovnoměrně a neústrojně, zkracovaly svou vzdálenost od úrovně a dění pokročilých ohnisek Evropy, platilo to ovšem také – a možná především – pro její stíny. Stejně jako v rozvinutých oblastech kontinentu začaly se i v tomto prvním českém „zlatém věku“ hromadit krizové příznaky – v zemi, jež tak překotně doháněla své opoždění a jejíž vzestup byl čerstvý a ne dost organický, působily výbušněji a zdejší společnost na

ně reagovala citlivěji. Nikoli náhodou právě kolem pražské univerzity vzniká tehdy pozoruhodné kritické a reformační intelektuální centrum, třebaže jeho – vesměs čeští – protagonisté, Husem počínaje, dokonalými a nejpronikavějšími teoretiky nebyli; vůdcové tohoto druhu však jimi bývají málokdy a v Čechách už vůbec ne – vlastně všechny velké české osobnosti, i Komenský, i Palacký, i Masaryk, budou podobné. Politická kultura českých zemí té doby nebyla dost zažitá a hluboká a mechanismy politické a duchovní stability ne dost vyvinuté, aby zvládly mimořádné napětí, vyrůstající z přemoci a demoralizace církve, slabosti dynastie apod. – základ toho, že se husitství považuje za „anomálii“ (Šmahel), tkví vlastně v tom, že jinde organický přechod k vrcholnému feudalismu (v němž se už formují struktury novodobé společnosti) musel být v Čechách vybojován převratnou revolucí, což ovšem v dějinách zase tak ojedinělá situace není.

III. Stavovsko-reformační češství

Ani ne tak „absolutní zbídačení“ a vystupňování morální degradace, jako spíš stav ohrožených očekávání (údobí Václavovo) a na druhé straně vnitřní vitalita společnosti a její schopnost kritické reflexe staly se zdrojem největšího dramatu českých dějin: dodnes, ať pozitivně, či negativně, tvoří husitství centrum zájmu o českou minulost. Považuje-li Pekař za jeden z dějnotvorných faktorů „naše dějiny samy“, stojí právě ono v tom ohledu na prvním místě a měřítko výkonů té doby, pro pozdější Čechy a v novověku vůbec nedosažitelné, dodnes tísní dějinné povědomí národa asi víc než v jiných obdobných případech. Jsou-li Češi „nemocni svými dějinami“ (Bartošek), je zdrojem této nemoci hlavně husitství, předmět největší adorace a největšího odmítání; tento komplex je také jednou z konstant, ovšem češství novodobého.

Husitská revoluce (termín Bezoldův), podle moderních marxistů raně buržoazní či měšťanská, podle západních badatelů stavovská, byla v řetězci raných revolucí, vrcholících v Nizozemí a v Anglii, první „velkou“ (Seibt). Jako každá z nich vykazuje i ona – a vzhledem ke své časnosti možná ještě víc – výrony středověkého barbarství, kulturní destrukce a ikonoklasmu. Také ideově byla spíš obrácena zpět, ale společensky směřovala vpřed a – vzato v širší historické perspektivě – neodváděla Čechy od Evropy; Seibt ji také oprávněně nazývá „kusem naší společné západní minulosti“. Čechy (méně už Morava a ještě méně další země koruny) měly ojedinělou šanci vstoupit do samého středu evropského dění a stát se jeho avantgardou: reformace, která tu poprvé v Evropě vznikla a zvítězila, zůstala však nadlouho jen ostrovem; skutečnou kolébkou reformace celoevropské se stalo Německo až o století později. Velká česká epopej „první revoluční společnosti Evropy“ (Kaminski) není tím nikterak znehodnocena, nýbrž uvedena jen do reálných proporcí.

Husitství vtáhlo pozoruhodným způsobem do společenské aktivity nejnižší vrstvy, aspoň na čas vytvořilo „republikánské“ a demokratické zřízení (obce) a uprostřed středověku učinilo z Čechů národní pospolitost s „velmi moderně působícím nacionalismem“ (E. Lemberg); jeho univerzalistická náplň – králov-

34 ství Ježíšovo přijde „nejprve v Čechách, potom v celé Církvi“ (Želivský) – ukazuje však, že nemusí být per definitionem úzkoprsá a omezená.

Třebaže feudální hierarchie zůstala v zásadě zachována, husitství ve svých základních cílech uspělo a zahájilo proměny tak dalekosáhlé, že se rozpaky nad termínem revoluce rozplývají – následující dvoustleté údobí reformace patří k nejpronikavějším národotvorným epochám češství. Bylo provedeno radikální přerozdělení pozemkového vlastnictví a politické moci ve prospěch světských stavů, šlechty a měst. V těch se do čela dostalo – vesměs už české – střední měšťanstvo. Přeměny povahy a struktury stavovství se týkaly i jeho hlavy, panstva, obohaceného záboru církevních majetků, které se měnilo z někdejší vojácké feudalit ve velkostatkářské podnikatele; z velkostatku a jeho režimního podnikání s námezdnou prací se vyvíjel útvar pozoruhodně schopný dalšího rozvoje. Na venkově – hospodářství českých zemí přirozeně zůstávalo v podstatě agrární – panoval umírněně patriarchální režim, sociálně regresivní tendence, hlavně znevolnění, zůstávaly vesměs jen dekretované (nevolná práce nebyla na velkostatku příliš ceněna) a jsou patrné spíš až z pohledu ex post. Mezi vrchnostmi (velkou část tvořilo rytířstvo) a poddanými nedošlo za více než stopadesát let k žádnému velkému sociálnímu konfliktu: systém, formovaný i humanistickými postuláty evangelického náboženství, měl i v tomto ohledu dost regulativních schopností.

Tato poměrná vyrovnanost české sociální struktury byla ovšem i zdrojem stagnačních tendencí, jež se nejvýrazněji projevovaly v sestupné vývojové křivce měst. Ač jejich hustota patřila k největším v Evropě a ona sama zůstala ještě víc než století mocným stavem, svou politickou hegemonii z husitství neudržela; zatlačována šlechtou nepřekročila vesměs ani hospodářsky řemeslnicko-agrární rámec, který jejich ekonomice vtiskoval silně feudální orientaci. Lokální trhy skýtaly podnikavosti jen omezené možnosti k proražení cechovních bariér a rámců prosté výroby zboží. Bez dálkového obchodu tu jen ojediněle vznikala větší kupecký kapitál a protokapitalistické elementy – ze střední Evropy měla tehdy díky námořnímu obchodu na Baltu aspoň část Polska určitě příznivější podmínky k rozvoji. Přes tyto handicapy udržely si však české země na zdejší poměry dost vysoký vývojový standard a jejich ekonomika byla schopna rychlé obnovy po destrukcích husitských válek.

Ačkoli v 15. stol. nebyla už v celé Evropě religiozita tak intenzivní jako dřív, zůstávalo náboženství fundamentální hodnotou tehdejšího člověka. Tím je dán i význam změny, jež nastala husitstvím. Čechy se staly rodištěm „první reformace“ (Molnár) a i utrakvismus, přestože nebyl dlouho s to se odtrhnout od Říma, vyvíjel se fakticky v novou církev bez majetku a bez hierarchie, s kněžími vydržovanými obcemi a s řízením pololaickými stavovskými grémii. Husitský úspěch nebyl naštěstí tak úplný, aby česká reformace mohla propadnout aroganci monopolní moci – odtud nejpronikavější tolerance, jež připouštěla věroučnou pluralitu a svobodu víry i pro poddané. Okolnost, že starý katolicismus byl vytlačen do okrajových oblastí, obývaných převážně Němci, učinila z tolerance náboženské i toleranci národnostní. Napětí a konflikty z minulosti rychle ustupovaly, zvláště když pak po německé reformaci vznikla i shoda náboženská. Přes

obnovení německé imigrace a posun jazykové hranice udržovali si Češi uvnitř českých zemí i nadále své „prvorozenství“. Cena za to, že se vymkli zhoubné izolaci a získali možnosti kulturního obohacení, nebyla tak ztrátová, jak se často tvrdí – dokonce i Pekař, první kritik německé „infiltrace“, neviděl v této konstelaci českou národní budoucnost černě.

Velké změny se odehrály i na rovině státněpolitické. Česká koruna se stala volitelnou „konstituční“ monarchií, v jejímž zřízení došlo k jakési demokratizaci, resp. k rozšíření „sféry spolurozhodování“ (Kalivoda); v moderní historii se vůbec ujímá pozitivnější pohled na stavovství a nedává se už tak jednoznačně přednost absolutní monarchii jako za Denise či ve starším marxismu. Pokud jde o střední Evropu, ať východní (Polsko, Uhry), či západní (Sasko, Bavorsko, Rakousko), vznikly tyto svérázné modernity v Čechách nejdříve, trvaly nejdéle a byly asi nejhlubší.

Přesto však byl jejich vývoj i nadále silně nerovnoměrný a vykazoval i závažné stíny, jaké se v českých dějinách neobjeví naposled – předstih měl zároveň četné brzdící účinky, jež plynuly hlavně z dlouhé izolace. Český stát nebyl přece jen tak mocný, aby ho katolické obklíčení neohrožovalo a aby dlouhé osamocení neochuzovalo a nezpomalovalo kulturní pokroky; v pohusitském utrakvismu se objevují povážlivé známky degenerace, vyrůstající ovšem také z celkového náboženského zvlažnění a hédonismu doby. Renesance a humanismus nezanedaly v Čechách tak hluboké stopy jako předchozí gotika a potomní baroko, jímž byly ostatně ve značné míře překryty. Deficity ve sféře kulturní byly sice citelné (např. úpadek univerzity), ale na poli masové vzdělanosti a nižšího školství zůstávala bilance aktivní. V literárních oborech, které v poněkud suché protestantské vzdělanosti převládaly, objevily se sice jen zřídka výjimečné výkony, ale česky úřadující státní správa a éra veleslavínského a bratrského písemnictví vytvořily nadlouho vysokou jazykovou normu. Po staletích, pod dotekem jiných dob a v jiných souvislostech, jejich hodnoty znovu živě zajiskří.

Velkou změnu přinesla tato doba českému státu mocensky: přestal být středem říše, která ho tak těsně spojovala se Západem, a přestože později pod habsburskými císaři toto formální příslušenství znovu ožije, nebude mít už nikdy tu váhu a funkci jako dřív. Český stát se od nynějška bude přednostně řadit do nových politických vazeb s ostatní středovýchodní Evropou, pod Jagellonci nejprve s Polskem a pak trvale s Uhry a Rakousky – středoevropská habsburská říše se na příštích čtyři sta let stane směrodatným kontextem českých osudů.

To nebyl nikdy, anebo jen málokdy, kontext pouze negativní, ani v této době ne. I poměrná prosperita, blahobyt a stabilita evangelických Čech se nevyvinuly mimo habsburskou dynastii a proti ní, mezi schopným Ferdinandem I. a Ferdinandem II. z doby bělohorské leží téměř století, v němž působnost dynastie nebyla neplodná. Ačkoli Habsburkové s českým prostředím nikdy nerosli jako Karel IV. či Václav IV. a lišili se i konfesionálně, napomohli Čechům k „návratu“ do Evropy neméně než německá reformace. I jejich katolictví bylo tehdy spíš erasmíanské, konciliární a snášenlivé a bez jeho recepce není češství té doby myslitelné; v rudolfínské Praze lze zaznamenat i nadlouho poslední éru kulturního rozkvětu. Dokonce i habsburský absolutistický byrokratismus,

36 který vnašel do země nová pole napětí, nebyl pro organizaci českého státu a pro jeho kulturu bez užitku.

Třebaže v mnoha oblastech nerovnoměrně a rozporně, dál se vývoj českých zemí v podstatě stále po vzestupné linii, a koluje dokonce výrok, že Čechy jen o vlas nestihly vývoj onoho typu, který v 16. stol. učinil z Nizozemí nejpokročilejší zemi Evropy. Vlas je ovšem příliš slabé slovo. To, co se položilo do cesty takové evoluci, bylo spíš pořádné břevno, totiž velké strukturální změny, jež v té době nastávaly na kontinentě a jen z malé části kořenily v Čechách a jejich husitské reformaci. Zámořské objevy a podlomení středomořského obchodu tureckou expanzí přesunulo centrum společenské virulence na západní, atlantické pobřeží. Při tehdejší dopravě byla tak vnitrozemská střední Evropa vyřazena z výnosného dálkového obchodu, který v té době tak urychlil vývoj Evropy západní. Už na přelomu 16. a 17. stol. bylo cítit, že se to dotýká i českých zemí, které navíc nesly hlavní tíhu financování obrany proti Turkům (a habsburské velmocenské politiky vůbec) a jejichž stříbrná konjunktura už také pomalu končila.

České země, jimiž vlastně šla hranice mezi pokročilejší stavovsko-reformační částí Evropy, na jejímž obzoru se už začala rýsovat buržoazní cesta vývoje, a feudálním blokem habsbursko-katolické protireformace, ocitly se tak na křižovatce, která měla nadlouho určit jejich osudy: na okraji zůstanou, ale budou – řečeno vyhoceným způsobem – východním okrajem Západu, anebo západním okrajem Východu? Rozhodnutí o této dalekosáhlé sociální změně mělo padnout na politickém poli. Nemilosrdná a vzrůstající agresivita katolické strany a její nové kulturní a politické potence (Trident) měly svůj antipod i na straně protestantské, v Čechách v novoutrakvismu či – podle Eberharda – levém utrakvismu, v kalvínských inspiracích Jednoty a především ve sjednocovacích snahách (Česká konfese atd.). Vypjatá religiozita gotická a husitská to ovšem nebyla. Na obou stranách měly nyní daleko větší podíl motivy sekulární, resp. politické, úsilí o habsburskou hegemonii v Evropě či odpor vůči ní, vnitřně pak protiklad absolutismu a stavovství. Ani jedné z těchto alternativ nelze jednoznačně připsat kvality vývojového modelu budoucnosti: za Habsburků se přednosti absolutní monarchie uplatňovaly jen omezeně, ale české stavovství mělo též vážné slabiny; nebyla mu sice nutně souzena perspektiva anarchie polského typu, ale nedospělo také k oné alianci se středními třídami, především měšťanstvem, která dala Nizozemí takovou prosperitu a odolnost vůči habsbursko-katolickým ofenzivám, které byly namnoze těžší než ty, jež čekaly Čechy.

Ve střední Evropě byly Čechy v této chvíli klíčovou pozicí: český trůn založil habsburskou převahu v této části kontinentu, české země byly perlou a nejvýnosnější složkou jejich říše a český stát se Slezskem a Lužicemi byl sám o sobě stále ještě mocností evropského řádu. Podle nejstřízlivějších odhadů měla tehdy Koruna česká asi 4,5 mil. obyvatel – Anglie měla v té době jen asi o půl milionu víc, Španělsko 7 mil., Itálie 11 mil. a žádný ze sousedních států nebyl lidnatější; tehdejší Češi komplexem malosti věru trpět nemuseli a také netrpěli. Zcela přirozeně se stala tato nejsilnější evangelická pevnost ve střední Evropě hlavním cílem protireformační ofenzivy, která usilovala o anulování revolučních vymožeností husitské a pohusitské doby, o restauraci katolického monopolu a o definitivní

prosazení absolutismu; vlastně šlo o mocensko-politický zvrat, anebo – přisoudí-li se husitství kvality revoluce –, dojde se k pojmu trochu zavánějícímu i trochu zavádějícímu: o zvrat kontrarevoluční. Ve středoevropské oblasti se tak české země dostaly – nikoli poprvé a naposled – do pozice jakéhosi předvoje, kterou jejich potence – jak se záhy mělo ukázat – nebyla s to unést; Kalivoda není sám, kdo v tomto rozporu spatřuje jeden z nejtěžších problémů celých českých dějin, ne-li problém vůbec nejtěžší.

Vezme-li se v úvahu podíl mocensko-politických faktorů na tomto nábožensky motivovaném konfliktu, bylo víc výhod na straně císařské. Její mezinárodní svazky měly sice daleko k dokonalosti a pevnosti, ale zahraniční opory českých stavů byly ještě slabší; to byl i jeden z hlavních zdrojů pesimistické skepse a tragédie Žerotínovy, onoho Šmerala 17. stol., v němž analytická prozíravost a stavovská omezenost neutralizovala vlastnosti asi nejschopnějšího stavovského vůdce.

Třebaže české stavovské povstání r. 1618 začalo útokem, svou podstatou bylo obranou, především obranou hodnot tehdejšího češství: státní samostatnosti (byť i třeba v personální unii s ostatními habsburskými zeměmi), jeho stavovského politického národa se specifickou doktrínou reformace a tolerance a s převahou češtiny jako státního a společenského jazyka. Sociálním základem tohoto češství byla rovnováha patriarchálního poddanství, podnikatelského velkostatku a slabého měšťanstva; jeho duchovní svět, umění a životní styl vyrůstaly z renesance a reformace, která mu též poskytla symbol kalicha a – dala-li se to tak říci – patrona a světce v Husovi.

Zvláštní, vlastně víc restaurační než revoluční ráz „rebelie“ mocného a bohatého (a bohatě zadluženého) českého panstva byl i zdrojem oné rozporné směsice postojů, jež revoltu vyznačovala: úzkostlivá obrana a sebevědomý výboj, prozíravý státnický obzor velké středoevropské konfederace a chabost povstalecké praxe; i počáteční horlivá a obětavá podpora stavů brzo ukázala meze a už po prvním neúspěchu se proměnila ve mdlou kapitulaci, třebaže nelze pominout ty, kteří si zachovali důstojnost a znovu a znovu se pouštěli do boje. Reálné vyhlídky osamoceného zápasu v době, kdy se velká evropská válka teprve rozvíjela, nebyly však od počátku nikterak příznivé a povstání mohlo uspět jen s velkým štěstím a mimořádnou průbojností; obojí nebylo však tehdejší protestantské česko-německé Bohemii souzeno. I s ohledem na ošidnost analogií přes dálku staletí byla to symptomatická situace českých dějin: úspěchem se minula vlastně jen těsně – vestfálský mír obnovil status quo z r. 1624, nikoli z r. 1618.

IV. Češství barokněkatolické refeudalizace

Vestfálský mír mezinárodně sankcionoval Bílou horu, kterou Pekař označil stejnými slovy jako Palacký r. 1848 panství univerzální ruské monarchie, totiž za „neštěstí bez míry a hranic“. Komenský sice odhodlaně shledával vlastní české viny, ale také byla pravda, že spojenci nechali Čechy na holičkách a že bez zklamání z nich by asi pobělohorská doba nebyla taková, jaká byla. Porážka českých stavů dala volnost onomu rozměňování českého státu, které začalo už před rokem 1618 přenesením sídla dynastie z Prahy; panovník, jehož role centralizací

38 vzrůstala, byl totiž hlavním státoprávním pojítkem koruny. I když ve Vídni ještě dlouho zůstane zvláštní česká kancelář, dvůr bude spravovat každou z českých zemí zvlášť, stále méně česky a stále méně v zájmu České koruny. Za třicetileté války došlo také k jejímu prvnímu přímému okleštění: Lužici zaplatil císař luteránskému Sasku za pomoc – i proti jeho českým souvěrcům. Když o sto let později přišla Marie Terezie skoro o celé Slezsko, druhou největší a nejbohatší zemi českého středověkého státu, zmenšil se jeho rozsah téměř na polovinu: stal se sice víc českým, ale přestal být velmocí. Tento úpadek dotvrdila demografie: ztráty na obyvatelstvu z třicetileté války, odhadované na 1/3 až 1/2, byly sice do konce 17. stol. nahrazeny, ale následný vzestup nebyl nijak strmý – v polovině 18. stol. činil počet obyvatelstva Čech a Moravy asi 3 miliony a nebyl o mnoho větší než počátkem 17. stol.; české země patřily k těm, jejichž demografická kapacita byla už za středověku a vzhledem k tehdejším podmínkám dost naplněna.

To založilo jednu z největších proměn rázu českých dějin: z dějin středoevropské mocnosti anebo, dá-li se to tak říci, z velkých dějin budou napříště dějiny malé, dějiny malého národa a státu, který ani ve střední Evropě neměl nadlouho hrát žádnou samostatnou roli. Jestliže až dosud měly české události těsnou spojitost s ohnisky evropského dění a jestliže v nich vystupovaly problémy charakteristické pro vyspělé země kontinentu, v budoucnu se české dějiny na staletí jakoby odmlčí, budou probíhat v evropském ústraní a potrvá dlouho, než aspoň na okamžik překročí provinciální rozměry a přiblíží se někdejší vrcholům; tento protiklad ještě posílí onen křečovitý poměr potomků k dějinám, který byl už zmíněn.

Nejosudnější pobělohorské změny proběhly uvnitř a jejich jádrem bylo zničení dřívějšího stavovsko-reformačního češství se všemi jeho atributy. Princip *cuius regio, eius religio*, prosazený ve vestfálském míru, legalizoval drastickou rekatolizaci. Čechy a Morava, vlastně nejstarší evangelické země, byly vkrátku změněny v země katolické, a to do té míry, že se po tolerančním patentu r. 1781 k protestantským konfesím přihlásila jen malá částka obyvatelstva. Ačkoli i protestantství ztrácelo na svých původních hodnotách a ačkoli potence tridentského katolicismu nelze podceňovat, přinesla vynucená změna víry ztráty duchovní – „na Bílé hoře nezvítězila kultura vyšší“ (Pekař) – a snad ještě těžší škody mravní, dané násilným, korumpujícím a vnějškovým, resp. importním rázem rekatolizace. Rovněž tak to byla újma národní: přestože evangelictví nebylo jen národně české, mělo svými domácími kořeny a svou domácí organizací k národnímu blíž; dřívější sebevědomé politické češství se bude v nových poměrech tvořit jen těžko.

Násilná rekatolizace zůstala ovšem – jak řekl kardinál Beran – „trvalou skrytou ranou v srdci národa“, ale jen na násilí její úspěchy nelze zredukovat. Barokní katolicismus, třebaže jeho zbožnost byla jiná než v gotice, nabízel mnohé, co duchovnímu klimatu předbělohorskému chybělo a co zesvětštělé a silně politické protestanství nemělo, anebo mělo jen v nedostatečné míře. Proti jeho morální suchosti a literární racionální vzdělanosti přinášel více spirituality, emotivnosti, múzičnosti a vnější nádhery; působivé barokní umění, často ne jen religiózně utilitární, hrálo v této transformaci obrovskou roli. To korespondovalo i s novými

mi duchovními potřebami lidu, jež vyrůstaly z válečných nejistot a bezvýchodné bída a pasivity nevolnictví. Setrvalost těchto poměrů vysvětluje i životnost mnohých barokních forem, které v lidovém prostředí přežijí často až do 19. stol. Tento významný národotvorný vliv baroka byl ovšem přirozený: byla to poslední předindustriální epocha, po níž byl už kroj povolna vytlačován fabrickou módou a lidová tvořivost „masovým“ profesionálním uměním; obdobným vývojem procházel i jazyk.

Tradiční stavovství, nejvýraznější nositel české státnosti, bylo po Bílé hoře (a po valdštejských likvidacích) přivedeno vniveč brutálními justifikacemi a obrovskými konfiskacemi – v Čechách tehdy změnily vlastníka 3/4 pozemkového majetku. Důsledkem těchto postihů a nucené emigrace, třebaže se týkaly jen několika tisíc lidí, byla téměř úplná likvidace vedoucí elity, „dekapitace národa“ (Kalista). Nemilosrdná tvrdost vůči protestantům nebyla sice v tehdejší Evropě zcela výjimečná, jak ukazuje případ hugenotů, ale běžná také ne. Důvodem nebyla jen exponovaná pozice českého státu a představa o Čechách jako nenapravitelných buřících a kacířích, kterou oživila „ohavná rebelie“ a pak znovu Valdštejnův pád. Neméně zavázala i iniciativa domácích katolických pánů, u nichž prozaické osobní kořistnictví hrálo větší roli než fanatický katolický idealismus; soukromý prospěch z toho vytěžili tehdejší zbohatlíci a nepřímý i koruna, která získala oddanou oporu, ale v hospodářství země není po užitku ze všech těchto transakcí ani stopy, spíš naopak. Stavovská struktura byla sice po Bílé hoře zachována, ale v silně vyprázdněné podobě. Církev, formálně opět první stav, nebyla povznesena tak, jak by se dalo čekat: její majetek byl restituován jen zčásti a ona sama i s celou svou hierarchií byla tvrdě podrobena absolutistickému státu. Města byla ze stavů vůbec vyřazena a jejich samospráva postavena pod státní kuratelu; také šlechta, mezi bezmocnými stavy stav nej-mocnější, vyšla z těchto převratů hluboce změněna. Přestala být rovnocenným a nezávislým partnerem koruny a napříště se její moc, ba i její existence bude odvozovat od panovníka, nejen u nových rodů, které ovládaly asi 1/3 majetků. Tato doba byla i labutí písní šlechty nižší, která později sehraje takovou roli v Polsku a v Uhrách. Přetvořena byla i existenční základna panstva: panský velkostatek se bude napříště zakládat jednoznačně na nevolnictví. Propast mezi touto elitou (českomoravská magnaterie patřila mezi nejbohatší ve střední Evropě) a ostatní zbídačenou společností napomohla i politické degradaci stavů: smířily se s podřízenou „klientskou“ úlohou vůči absolutistickému státu, protože bez něho by se tvrdý nevolnický režim nemohl udržet. To působilo i na úroveň vedoucích elit. Z habsburských panovníků té doby ti schopní vládli jen krátce, zato neschopní panovali dlouho a pohlíželi na české země hlavně jako na finanční zdroj a své dynastické zájmy s nimi neztotožňovali. Také v českých stavech bylo jen málo těch, jimž prospěch země nebyl lhostejný – převážná většina žila jen soukromými zájmy, vázala svou loajalitu především na dynastii a ctižádost vyrovnat se cizině jinak než osobním bohatstvím byla jim cizí. Tato politická degradace, provincionalizace a demoralizace měla své sociální podloží v procesu refeudalizace, jehož mezníkem byla třicetiletá válka. Tendence k přeměně velkostatku v jakýsi raně kapitalistický podnik, jež se rýsovala před Bílou horou, byla zvrá-

40 cena: velkostatek se vrací k robotě, nevolnictví a mimoekonomickým přímusům, což nutně vedlo k ekonomické, technické a nakonec i duchovní retardaci. Feudalizace zasáhla i válkou těžce poškozená města, v nichž se upevňuje nadvláda konzervativních cechů a která se orientují na feudální reglementaci trhu. Životní standard měšťana a sedláka, pokleslý po válce na „úroveň jejich předválečných podruhů“ (Placht), zvedal se jen pomalu, ale nároky feudálů a státu se nezmenšily, spíš naopak. Odtud charakteristikum pobělohorské feudality: bezohledné kořistnictví, které vedlo k vystupňování robot, jež podlamovaly rolnické hospodářství, zmenšovalo kapacitu trhu a ekonomickou stimulaci vůbec. Úspěšné potlačování odporu poddaných vedlo mezi nimi k rezignaci a pasivitě, jež sice udržovala daný sociální řád, ale podkopávala jakoukoli iniciativu a podnikavost a byla jednou z hlavních příčin celkového zpomalení růstu. Na rozdíl od colbertovské Francie nebo Švédska, kde absolutismus sice křivolace, ale přece jen uvolňoval prostor novým sociálním silám, byl habsburský absolutismus hlavně fiskálním lisem, který v rostoucí míře odčerpával ze země hodnoty, a to ponejvíce na neproduktivní výdaje reprezentační a na permanentní války, které často se zájmy země neměly nic společného.

Tyto poměry se odrážely i v duchovní sféře, která byla těžce poškozena pronásledováním protestantské inteligence, do té doby jádra a hlavního nositele české vzdělanosti. Po Bílé hoře byla tato vrstva prakticky zničena, ať už nucenou emigrací (národní vzdělanost se v cizině neudržela vesměs déle než 1–2 generace), anebo stejně nucenou, ale demoralizující a korumpující výměnou přesvědčení. Ve společensky nejangažovanějších literárních oborech, ve vědě a zčásti i ve školství přinesla pobělohorská doba regres, který se v mnohém protáhl až do poloviny 18. stol. V architektuře a v múzických uměních byla naproti tomu transplantace katolického baroka až překvapivě úspěšná, i když vůči Evropě opožděná o dobré půlstoletí a v mnohých svých prvních pobělohorských výtvorech poznamenaná zbohatlickou a církevní pompou. Barokní architektura a výtvorné umění vůbec (a také mnozí z jeho církevních mecenášů) v Čechách však rychle zdomácnělo a ve svém rozkvětu vytvořilo (spolu s Rakouskem) světybné útvary evropské úrovně; česká města a kraj byly barokem zformovány měrou dodnes patrnou. Ovšem monopolismus státního náboženství se neblaze odrazil na myšlenkovém kvasu a také sociální náboj katolictví byl jen slabě vyvinutý – v selských vzpouřách hrály religiózní motivy jen vedlejší roli.

Žádná z těchto egyptských ran nebyla záměrně cílena proti etnickým Čechům a Moravanům (vůbec ne Slezanům), nýbrž proti nim jakožto národům zemským, místní Němce v to počítaje. Ani pro ně, většinou zaryté luterány, nebylo pobělohorské období duchovně, politicky ani sociálně žádnou světlou dobou; německý sedlák z neúrodného pohraničí se měl často hůř než český ve vnitrozemí a na tehdejších selských bouřích měli také němečtí nevolníci značný podíl. V jednom ohledu byla však situace místních Němců přece jen lepší: státní centrum ve Vídni a rakušanství vůbec jim nebylo aspoň jazykově cizí a kulturně i populačně mohli čerpat ze zázemí okolních německých zemí. Třebaže rozměry německého přistěhovalectví dlouho nebyly příliš velké, směřovalo do míst pro budoucnost zvláště citlivých, totiž do měst, která se nyní opět rychle poněmčují.

Vezme-li se v úvahu neméně rychlé odnárodňování šlechty a germanizace správy, mělo to za následek, že téměř všechny vyšší vrstvy přestávají komunikovat česky a české etnikum tak vlastně o jejich většinu přišlo. Z někdejšího rozvitého státního národa se Češi stali národem plebejským, sestávajícím více méně jen z nejnižších vrstev venkova a měst a z tenké vrstvy inteligence, hlavně kněžské. Ex post je vidno, že existenčně ohrožen nebyl – Čechů bylo tehdy přece jen přes 2 miliony. Ale byly tu položeny základy k předsudku, s nímž budou těžce zápolit obrozenci, že totiž Češi jsou „nehistorickým“ národem, ne-li dokonce jednou z oněch středověkých kmenových ruin, které v nové době nemají žádné existenční oprávnění. Ze širokého proudu několika set let nepřerušené české státní a národně-politické kontinuity zbyly během několika desetiletí vskutku jen tenké, vesměs nepolitické pramenky: stavovská „autonomie“, slábnoucí historická paměť, stigmatovaná ještě rebelským ódiem, užitková náboženská literatura, národotvorně omezená lidová tvořivost i jazyk, oslabený tím, že ztrácel vyšší funkce státní a společenské. Všechny tyto ztráty, které české země postihly, nebyly způsobeny jen pobělohorskou perzekucí; ještě větší měrou se na nich podílely katastrofální škody třicetileté války (a válek dalších, jež následovaly) a nejvíc pak už zmíněné strukturální přeměny na evropském kontinentě, jež poznamenaly celou střední Evropu 17. stol. I Polsko tehdy prochází krizí, která skončí tragédií rozdělení, Uhry budou dlouho strádat devastacemi tureckých válek a také pro Německo, zvláště pro jeho východní části, byla to doba marasmu, která založila tragické zákruty německých dějin následujících staletí; z těch vyrostlo Prusko i role, kterou v následující éře v Německu sehraje, a v neposlední řadě též složitý a osudný dualismus prusko-rakouský. Pokud jde o Čechy a o hlavní proud jejich dějin, totiž vyrovnání se Evropě a dohánění jejího pokroku, byl to za celá předcházející staletí nejhlubší obrat, ne jedna z oněch dočasných prodlev na dosavadní cestě vzhůru, nýbrž zvrát mnohem důsažnější, zaostání, jehož následky se budou čítat na staletí a dosáhnou až do 20. století. Geograficky se samozřejmě na postavení českých zemí nezměnila ani píď, ale geopoliticky, sociálně i kulturně se vlastně jako by posunuly na Východ – podle Seibta se tehdy „Západ o značný kus vzdálil od Středu“. Napříště povedou české země svou existenci v jiném civilizačním prostředí, které bude mít k západním centrům evropského pokroku mnohem dál než dřív. Na rozcestí mezi Západem a jeho tehdejší modernizační a „buržoazní“ perspektivou (kupecký kapitál, původní akumulace, manufaktura, slovem předprůmyslové stadium) a agrárně feudálním Východem, kde vládlo nevolnictví a despotie, otáčejí se vývojové směrníky střední Evropy i českých zemí od Západu. V ambivalentní směrnicí západních a východních prvků, charakteristických pro střední Evropu, nabývají na váze ty druhé; paradox, že tento spád do „východních“ poměrů proběhl ve znamení španělského absolutismu a římského katolicismu, nebyl tak paradoxní. Největším zdrojem zaostalosti a feudálního regresu byly na kontinentě povětšinou okrajiny, největší ovšem na Východě; pojmy jako Západ a Východ jsou tedy do jisté míry také obraznými znaky, které se musí brát cum grano salis. Tak je tomu i s tehdejším posunem střední Evropy na Východ. Ve východní Evropě nebylo vlastně druhé nevolnictví druhým, ný-

42 brž setrvalým stavem a anachronický ultrafeudální model tu byl také doma, a ne regrese jako pro Evropu střední. I tak je však nutné diferencovat: ve východní části střední Evropy, zejména v Polsku a patrně asi také v Uhrách, šel regres a zvýchodnění dál, kdežto v českých zemích, kde došlo též ke znevolnění, byly poměry bližší Bavorsku, Sasku a Rakousům, takže odborníci raději užívají pojmu utužení poddanství; v této West Central Europe – Hroch a Petráň razí název jižní střední Evropa – zůstaly ve feudálněnevolnickém rámci aspoň jisté „západní“, nefeudální a neagrární struktury. Kromě husté sítě měst se tu zachovalo několik „průmyslových“ regionů s velkým počtem řemesel, event. se zárodky manufakturního podnikání; v českých zemích bylo takovou oblastí „české Nizozemí“ na severu. To byla jedna z hlavních příčin, proč se tu přece jen udržela širší tržní směna, proč panství robotně-nevolnického velkostatku nebylo absolutní a hospodářství země zcela nehybné a inertní; od konce 17. stol., kdy polevuje i tlak tureckých vojen, obnovuje se naopak jistá vývojová dynamika a ve vzduchu jsou cítit změny. Podobně i v oblasti politické: „postátnění“ staré, stavovské „občanské“ společnosti nebylo zde provedeno do důsledků a aspoň zbytky autonomních struktur zůstaly zachovány, ani šlechta se svou patrimoniální správou, ani města, ani církve nebyly beze zbytku degradovány; stát si také zachoval určité kvality státu právního a nestal se autokratickou despocií na způsob carského Ruska či Turecka.

Ani náboženský válečný stav netrval věčně a ani katolictví nezůstalo při původní negaci protireformace, třebaže ještě nejednou dojde k recidivám. Jen zdánlivě paradoxní bylo, že se v nové struktuře české společnosti stane církev a domácí kněžstvo hlavní národní oporou; také k lidu měla církev blíže než kterákoli jiná složka feudální třídy, v církevním životě se nejvíce udržela čeština, a dokonce i tradičně černý obraz jezuitského řádu dostane poznáním výkonů jeho školství nové barvy. Třebaže vlastně až do sklonku 18. stol. obecně převažuje teritoriální (zemské) chápání národa a doba má jen nevelký smysl pro etnicitu, objevuje se v českém barokním katolictví už záhy výrazný patriotismus a historismus, nejednou i s jazykovým a kompenzačně přepjatým nacionalismem; také gotizující tendence v českém baroku dosvědčují stále více uvědomělé úsilí o znovunavázání přerušené dějinné kontinuity. Tento moment, jehož role v českých dějinách poroste, vyskytuje se ve vsledku reprezentativní podobě vlastně až zde; dřívější doby tak intenzivní potřebu dějinných návratů nepocitovaly a neměly k nim též takové možnosti.

Nejvýrazněji se toto úsilí ztělesnilo v Balbínově kruhu, ve snaze o oživení svatováclavské tradice a zejména pak v dlouhém a nesnadném zápolení o svatořečení Nepomukovo, které „shrnuje náboženské a národnostní aspirace“ (Skalický) tohoto proudu, jehož cílem byla církevní a vlastně i politická rehabilitace češství. Patriotické katolictví se stává jeho vyjadřovacím prostředkem, katolicismus se počíná s češtvím sžívat a srůstat s ním. Vnucená víra se tak vzpírá svému původnímu určení a v jejím rámci se utváří nový typ barokněkatolického anebo – aby se užilo řeči symbolů – nepomucenského češství, které se adaptovalo a zdomácnilo v habsburské říši a vyznačuje se i selsky loajálním dynastickým monarchismem. Třebaže spojnice s vyššími vrstvami zcela zpřetrhány

nebyly, bylo toto češství v podstatě sociálním torzem, plebejsko-nevolnickou pospolitostí, jejíž oslabené národní vědomí teprve ožívá, duchovně napájeno novými prameny barokní katolicity a její kultury. Přestože identifikace katolictví s češstvím (et vice versa) nebyla nikdy úplná a dokonalá, nepřízeň dějinných osudů dodává tomuto houževnatému zápasu – a zápas to byl, a ne na jediné frontě – znaky nesporného historického výkonu, který se právem řadí k cenným tradicím národa. Ani tato těžká doba se tedy nakonec nevymyká z rámců a směřování českých dějin, jež jsou především dějinami nezdolné vitality, flexibility a úporného úsilí o vzestup.

Patriotický proud nezahrnoval ovšem celou církev; v téže době, kdy vznikal, formovaly se i základy toho, co bude později nazváno austrokatolicismem – oficiální státní církev mezi Čechy ani mezi zdejšími Němci přece jen nezakotvila tak hluboko a intenzivně, jako tomu bylo jinde v sousedství anebo jako u protestantismu v Prusku. V Čechách (ne už tak na Moravě) nedošlo k onomu úplnému a radostnému ztotožnění katolictví s národovectvím, jaké vyznačuje třeba Poláky, Slovinci anebo Slováky. Právě na národním poli trpělo české katolictví nejvíce nepřekonanými deficity své minulosti, protireformační negací husitsko-reformační tradice: „konstruktivní složka této kultury“ nebyla „dostatečně silná, aby vytvořila novou moderní národně kulturní kontinuitu“ (Válka). Ačkoli první fáze národního obrození budou nesený převážně kněžstvem, jež ostatně tvořilo většinu inteligence vůbec, duchovní náplň tohoto procesu nebyla převážně katolická a časem přestávala být religiózní vůbec. Obecná sekularizace doby zasáhne Čechy *à la longue* hlouběji než jinde: s oživením nekatolické minulosti ožije i paměť na násilnou změnu víry a to přispěje k oslabení vlivu katolictví v Čechách; důsledky těchto proměn jsou v mnohém patrné až dodnes.

I to je patrně jeden z hlavních důvodů, proč národotvorný vliv katolického baroka na další děje historického češství není dostatečně prozkoumán; na újmu je tu ovšem i okolnost, že až příliš dlouho je tento problém předmětem ideologických konfrontací. Ale teze, že protireformace a obnova katolicismu v 17. a 18. stol. velkou mírou určila i „profil, strategii a taktiku obrození“ (Šamalik), zdá se být novými výzkumy potvrzována a zkušenost nových konjunktur baroka ukazuje, že v něm jsou obsaženy hodnoty, které živě oslovují i pozdější generace. Z historického hlediska však patrně nejpodstatnější bude tehdejší přeměna Čechů v plebejský národ se všemi důsledky, jež tato proměna měla a má; pečeť plebejství (Patočkův pojem demokratičnost je zavádějící) tvoří základní sociální předurčení češství, sahající až podnes.

Vlastnímu češství baroknímu 17. a 18. stol. nebyly souzeny takové dějinné lhůty, aby se mohlo plně rozvinout: nedlouho po legalizaci a vrcholném rozkvětu nepomucenského kultu začíná vát už nový vítr osvícenských reforem a klasicistní kultury. Také vyústění barokního češství bylo jiné než u jeho předchůdců a následovníků: jediné nekončí náhlou rupturou ve válce či v revoluci, ale pozvolna a takřka neznatelně se rozpadá, rozplývá a transformuje; neutuchající spory o baroko a dobu „temna“ nasvědčují, že průzkum a ocenění těchto procesů naši historiografii (a nejen ji) teprve čekají.